Korkut Boratav

1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm

2. BASKI

İMGE kitabevi

İMGE kitabevi

Prof. Dr. Korkut Boratav, 1935'te doğdu. 1959'da Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1960 sonunda Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne maliye asistanı olarak girdi. 1964'te, aynı fakültede, "iktisat doktorası"nı tamamladı. 1964-1966'da Cambridge Üniversitesi'nde araştırmalar yaptı. 1972'de doçent oldu. 1974'te Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi'nde danışmanlık yaptı. 1980'de Ankara Üniversitesi Senatosu'nca profesörlüğe yükseltildi. 1983'te Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nca 1402 sayılı yasaya göre üniversitedeki görevine son verildi. 1984-1986'da Zimbabwe Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Danıştay kararıyla yeniden Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne dönen Boratav, bu okuldan 2002'de emekli oldu.

Boratav'ın Eserleri:

- *Türkiye'de Devletçilik, 1923-1950: İktisadi Düşünceler ve İktisadi Mevzuat* (SBF Maliye Enstitüsü, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi No. 16, 1962)
- *Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı: Kavramlar ve Metod Meseleleri* (SBF, Doktora tezi, 1965)
- *Gelir Dağılımı: Kapitalist Sistemde, Sosyalist Sistemde, Türkiye'de* (100 Soruda Dizisi, Gerçek Yayınevi, 1969)
- *Sosyalist Planlamada Gelişmeler* (1. baskı, SBF; 2. baskı, Savaş Yayınları, 1973)
- *Türkiye'de Devletçilik* (1. baskı, 100 Soruda Dizisi, Gerçek Yayınevi; 2. baskı, Savaş Yayınları, 1974; İmge Kitabevi Yayınları, 2005)
- *Uluslararası Sömürü ve Türkiye* (YSE İş Sendikası Temel Eğitim Dizisi, 1979)
- *Tanımsal Yapılar ve Kapitalizm* (1. baskı, SBF, 1980; 2. baskı, Birikim Yayınları; 3. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları: Seçme Yazılar* (Belge Yayınları, 1983)
- *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* (Ş. Pamuk ve Ç. Keyder ile birlikte, Kaynak Yayınları, 1984)
- *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı için Konut Sektörü ve Politikaları Üzerine Bir Model Önerisi* (H. Ersel ve Y. Kepenek ile birlikte, Kent Koop, 1984)
- *Die Türkische Wirtschaft im 20. Jahrhundert: 1908-1980* (Dagyeli Verlag, Türkiye İktisat Tarihi'nin çevirisi, 1987)
- *Stabilization and Adjustment Policies and Programmes-Country Study 5: Turkey* (WIDER, 1987)
- *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002* (*Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985* adıyla, Gerçek Yayınevi, 1988; genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 7., 8., 9. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2003, 2004, 2005)
- *İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar* (BDS, 1988)
- *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm* (Gerçek Yayınevi, 1991; İmge Kitabevi Yayınları, 2005)
- *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler* (Editör, Ergun Türkcan ile birlikte, Tarih Vakfı/Yurt Yayınları, 1993)
- *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri* (Tarih Vakfı/Yurt Yayınları, 1995; İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *Türk KİT Sisteminin İktisadi Değerlendirmesi, Araştırma Raporu* (Y. Kepenek, E. Taymaz, T. Bali, N. İ. Ertuğrul ve M. A. Candan ile birlikte, KİGEM ve Friedrich Ebert Vakfı, 1998)
- *Yeni Dünya Düzeni Nereye?* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2004)
- *Küreselleşme, Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı* (E. A. Tonak, O. Türel, C. Somel, T. Şengül, H. Arslan ile birlikte, İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2004)
- *Türkiye Ekonomisinin Son Durumu* (Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, No. 10, 2002)

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Tabakçı

ISBN 975-533-444-0

© İmge Kitabevi Yayınları, Korkut Boratav, 2005

Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

2. Baskı: Eylül 2005

Düzelti
Alaattin Topçu

Kapak Uygulama
Murat Özkoyuncu

Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Mithatpaşa Cad. No: 62/4 Kızılay-Ankara
Tel: (312) 418 70 93/94 - Faks: 418 10 46
www.pelinofset.com.tr

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 – 419 46 11 • Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www.imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr

İmge Dağıtım

Ankara
Konur Sokak No: 43/A Kızılay
Tel: (312) 417 50 95/96 – 418 28 65
Faks: (312) 425 65 32
E-Posta: dagitim@imge.com.tr

İstanbul
Mühürdar Cad. No: 80 Kadıköy
Tel: (216) 348 60 58
Faks: (216) 418 26 10
E-Posta: kadikoy@imge.com.tr

Prof. Dr. Korkut Boratav

1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm

2. Baskı

İMGE kitabevi

Anneme ve Babama
K. B.

İçindekiler

Önsöz 7

BİRİNCİ BÖLÜM

Toplumsal Sınıflar Üzerine 9
I. Bir Sınıf Anatomisinin Temel Çerçevesi 9
II. Türkiye Toplumunun Sınıf Dökümü ve Bürokrasi 13
III. Toplumsal Sınıflar ve Devlet: Yöneten Sınıf ve Bürokrasi 16
IV. Sınıf Çözümlemeleri İçin Bazı Yararlı İpuçları 22

İKİNCİ BÖLÜM

Sınıflar-Arası ve Sınıf-İçi Bölüşüm İlişkileri 27
I. Kavram Çerçevesi 28
II. Ücretli Emek ve Sermaye 37
III. Köylülük ve Tüccar/Tefeci (Ticari/Mali Sermaye) 47
IV. Burjuvazinin İç Bölünmeleri 54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Burjuvazi ve Devlet: Anatomiler ve Dönüşümler 61
I. Burjuvalar, Burjuvazi ve Devlet Üzerine.....61
II. Burjuvazinin Anatomisi Üzerine 64
III. Burjuvazi ve Siyaset: 1979 Sonrasının Bir Bilançosu.....72
IV. İktidarın Dışsal Belirlenmesi: ABD, IMF ve Diğerleri 82
V. Burjuvazinin Sınıf Bilinci ve
Devletin Sınıf Karakterinde Yozlaşma.....87

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

12 Eylül ve ANAP Döneminde İşçi Sınıfı ve
Köylülük: Savunma ve Uyum Mekanizmaları..... 103
I. Giriş..... 103
II. Askeri Rejim ve ANAP Politikalarına Karşı İşçi Sınıfı... 105
III. 1980'li Yıllarda Köylülük:
Uyum ve Savunma Mekanizmaları..... 134

Önsöz

Türkiye toplumunun 1980'li yıllarını incelemede iktisat politikaları herhalde belli bir öncelik taşıyacaktır. Bunların ekseninde de bölüşüm politikaları yatıyor. 24 Ocak, 12 Eylül ve ANAP dönemeçlerinin bölüşüm politikalarının çok belirgin bir süreklilik taşıdığını ve bu sürekliliğin esas olarak bunlara amaç (ve sonuçlar) bakımından damgasını vuran sınıf perspektifi olduğunu söylemek mümkün. Bu, farklı alternatif yaklaşımlar içinden sınıflar-arası bölüşüm ilişkilerinin incelenmesine öncelik getiriyor. Böyle bir inceleme, bölüşüm dinamiklerini ve sınıf oluşumlarını birlikte içerir. Bunun da tutarlı bir kavram çerçevesine oturması gerekiyor. Bölüşüm ilişkilerinin analitik çatısını oluşturan böyle bir çerçeve tutarlı, işe yarar ve anlamlı bir sınıf anatomisine dayanmak zorunda: Bu da şüphesiz, toplumsal sınıflar, sosyo-ekonomik gruplar ve ara-tabakalara ilişkin ana kavramların berrak bir biçimde tanımlanmasını gerektiriyor. Tüm bu analitik ve ampirik aşamaların temelde aynı olan bir kuramsal yaklaşımla bütünleştirilmesinde de büyük yarar vardır.

Bu kitapta bunları yapmaya çalıştım. Daha farklı bir ifadeyle bu çalışma, 1980'li yıllarda Türkiye toplumunun geçirdiği sancılı dönüşümleri sınıf çözümlemelerine yöne-

lerek ve bölüşüm karşıtlıklarını inceleyerek kavrama çabasıdır. Birinci bölümde, bir sınıf analizinin kavramsal çerçevesi çiziliyor. İkinci bölümde bu çerçeveden hareket edilerek ve bunu bölüşüm dinamiklerini kavrayacak öğelerle geliştirerek, 1977-1989 yıllarının bölüşüm ilişkileri inceleniyor. Üçüncü ve dördüncü bölümler, Türkiye'de sınıf anatomileri ve 1980'li yılların sınıf oluşumları ile ilgili; bunu, üçüncü bölümde burjuvazi, dördüncü bölümde ise işçi ve köylü sınıfları için yapıyorum. Her iki bölümde sınıf oluşumlarının ideolojik ve politik boyutlarına da el atılıyor. Sınıfların konumları farklı olduğu ve bu nedenle kullanılan ampirik malzeme arasında da önemli farklar olduğu için, üçüncü ve dördüncü bölümlerin yapısı arasında simetri yoktur.

Kitabın ilk üç bölümü daha önce yayımlanmış çalışmalarımın geliştirilmiş biçimlerinden oluyor: Birinci bölüm Gelecek'in üçüncü, ikinci bölüm ise aynı derginin ilk sayılarındaki makalelerimden türetildi. İkinci bölüm, Türkçesi Sadun Aren'e Armağan'da, İngilizcesi ise Tosun Arıcanlı ve Dani Rodrik tarafından yayına hazırlanan Political Economy of Turkey'de (Macmillan, 1990) yayımlanmış bir makalenin geliştirilmesinden oluştu. Son bölümün ampirik malzemesi, Galip Yalman'la birlikte yürüttüğümüz (ve yayımlanmamış) bir araştırmaya dayanıyor. Ancak, bu kitap bir makaleler derlemesi değildir. Ana sorunsal, izlenen kavramsal çerçeve ve kuramsal yaklaşım, bölümler arasında bütünlük ve süreklilik sağlamaktadır.

Bu çalışmaların bir bölümünü güç koşullar altında ve karım Çiğdem'in her zamanki fedakârlığı ve desteği ile gerçekleştirdim. Ancak, bu kitabı bundan uzun bir zaman önce beni toplumsal bilimlere yönlendirmiş olan annem Hayrünnisa Boratav ve babam Pertev Naili Boratav'a, oldukça "gecikmeli" olarak ve aflarına sığınarak armağan ediyorum."

Korkut Boratav
Ankara, 17 Şubat 1991

BİRİNCİ BÖLÜM

Toplumsal Sınıflar Üzerine

I. Bir Sınıf Anatomisinin Temel Çerçevesi

Bu çalışma, Türkiye kapitalizminin kriz ve yeniden yapılanma yılları olarak tanımlanabilecek 1977-1990 dönemini, sınıf *dinamikleri* açısından, yani *bölüşüm ilişkileri*nde toplumsal sınıfların mutlak ve göreli durumlarında meydana gelen değişmeleri, *devlet-sınıf ilişkileri*nde gözlenen dönüşümleri ve yer yer bu dönüşümlerin *politik ve ideolojik yansımaları*nı inceliyor. Farklı bir ifade ile yakın geçmişin çeşitli boyutlarıyla sınıf *oluşumları*nı ele almayı hedefliyoruz.

Bu türden bir araştırma gündemi, hikâyesi anlatılacak sınıfların *anatomisini* yapmaya imkân veren bir kavram çerçevesine dayanmak zorundadır. Nasıl ki doğum, ergenlik, olgunluk, yaşlılık ve ölüm, hastalık ve sağlık hallerindeki insan vücudunu incelemenin ilk koşulu insan anatomisini kavramaktır; aynı şekilde toplumsal sınıfların di-

namiklerini, oluşumunu incelemeye kalkışmak için tutarlı ve berrak bir sınıf anatomisine sahip olmak gerekecektir. Bu tür bir "anatomik" incelemeye imkân veren kavram çerçevesi ampirik olarak inşa edilemez; belli bir kuramsal hareket noktasına gerek duyacaktır.

Toplumsal sınıf çözümlemelerinde esas olarak iki farklı kuramsal yaklaşımın kullanıldığını söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi, özellikle Amerikan toplumsal bilim geleneğince izlenir. Buna göre toplumsal sınıflar esas olarak *farklılaşma* ile tanımlanır. Çoğu zaman, bu farklılaşma belli bir sıralamayı, hiyerarşiyi de içerebilir. Gelir veya servet düzeyi, statü farklılıkları, siyasi iktidara yakınlık-uzaklık durumu bu anlayışa göre tanımlanan sınıf veya tabakaların yerlerini belirler. Bu yaklaşımı en iyi yansıtan şema, bir "kişisel" gelir dağılımı tablosunun en düşük gelirliden en yükseğe göre sıralanması sonunda oluşan % 20' lik "gelir grupları"dır. Bu "gruplar"ın her birinin içinde çok farklı toplumsal ve iktisadi özellikler taşıyan bireyler yer alır; ancak her grup -gelir düzeyi itibariyle- kesin bir biçimde tanımlanabilmiştir ve grupların tümü nicel analize imkân verecek bir yapıda sunulabilmektedir. Bu çerçeve içinde bölüşüm ilişkileri bakımından "sınıf" farklılıkları, bir *eşitsizlik* sorunu biçiminde ifade edilir. Aynı yaklaşımın bir başka örneği, genellikle içeriği belirlenmeden -ve nedense genellikle çoğul olarak kullanılan "orta sınıflar" ifadesi ile ortaya çıkar. Bu grubun kol emekçilerinden ayrıldığı anlaşılır; ancak bunların dışında kalan tüm kategorileri kapsayacak bir gevşeklikte kullanılan bu "orta" sınıf(lar)ın "üstünde" kimin olduğu kural olarak belli değildir. Bu örneklerde gözlenen "farklılaşma" yaklaşımı, bizce, tutarlı ve anlamlı bir sınıf kavramına dayanmamaktadır; toplumsal çözümlemelere aydınlık getirecek özellikler taşımamaktadır ve bu nedenle bu çalışmada ona itibar edilmeyecektir.

Toplumsal sınıf çözümlemelerinde izlenen ikinci ve bizce en elverişli yaklaşımı *tarihsel maddecilik*te bulmaktayız. Maddeci tarih görüşünün temel bir önermesine göre, belli bir sınıf yapısı belirli üretim ilişkilerinden türer ve dolayısıyla bu ilişkilere tekabül eder. Sınıflı toplumlardaki çeşitli üretim ilişkileri ise dolaysız üreticiler tarafından yaratılan artı-ürüne el koymanın farklı mekanizmaları ile tanımlanır ve birbirinden ayrılır. Artığa el koymanın bu ilk kertesi, *temel (birincil) bölüşüm ilişkileri*ni oluşturur. Sınıf farklılıkları bu bağlamda eşitsizlik değil, *sömürü* sorunsalı içinde ortaya çıkar.

Bu formülasyonu bir kez kabul ettikten sonra, toplumsal sınıfların -burjuva toplumsal biliminin aksine- sadece bir sıralama işlemi ile belirlenemeyeceğini; "tek başlarına" ve birbirlerinden bağımsız olarak tanımlanamayacağını da kabul etmemiz gerekir. Artığa el koymanın her belirli biçimi ve mekanizması *belirli bir toplumsal sınıflar ikiliği/düalitesi* yaratır. Bu diyalektik bir düalitedir ve bunun içinde her sınıf bir diğerine hem bağımlıdır; hem de onunla karşıtlık ilişkisi içindedir. Farklı bir ifadeyle, her sınıf, artı-ürüne el koymanın her belirli ve iyi tanımlanmış biçimi içinde, kendi diyalektik karşıtına bağlı olarak tanımlanabilir. Kapitalist, feodal ve köleci biçimler içinde işçi sınıfını burjuvaziden, serfi senyörden, köleyi efendiden bağımsız olarak tanımlamak mümkün değildir. Kuramsal ve tarihsel olarak bunların dışında çeşitlemeler de söz konusudur: Yarı-feodal, "Asyatik" üretim biçimleri ve küçük meta üretimi içinde de her biçimin kendine özgü sınıf düaliteleri doğacaktır. Bunlara Türkiye bağlamında ileride değineceğiz.

Toplumsal grup ve *tabakaları* belirlemeye ve bunlarla toplumsal sınıflar arasındaki ayrım çizgisini çizmeye gelince, bunu ancak *artığın yeniden paylaşım süreçlerini* çözümleyerek yapabiliriz. Her toplumsal kuruluşta, temel

bölüşüm ilişkileri içinde el konan artık, piyasa-içi ve piyasa-dışı mekanizmalarla yeniden paylaştırılır veya aktarılır. Bu yeniden paylaştırma/aktarma süreçlerine *ikincil bölüşüm ilişkileri* diyebiliriz. İkincil bölüşüm ilişkilerine birbirinden ayırt edilebilen düzenli biçimler içinde katılanlar belirli toplumsal grup ve tabakaları oluştururlar. Farklı bir ifadeyle, toplumsal grup ve tabakaların tanımlanması ve teşhisi -toplumsal sınıflardan farklı olarak- ikincil bölüşüm ilişkilerine bağlı olarak mümkün olabilir. Bu çerçeve içinde iki ana kategori söz konusudur. *Ekonomiye egemen olan* sınıfların *alt-gruplarını, ara-tabakalar*dan ayırt etmek gerekir. Kapitalist bir ekonomide birinci kategori, sınai, mali, ticari sermaye ve rantiyeler arasında *artı-değerin paylaşılması* biçiminde ortaya çıkar. İkinci kategoriye giren ara-tabakaların başlıcaları ise bürokrasi, serbest meslek sahipleri ve (Türkiye gibi bir azgelişmiş toplumda daha fazla önem taşıyan) "marjinal gruplar"dır ve bunlar, varlıklarını piyasa mekanizması veya devlet aracılığıyla gerçekleşen artık aktarımları ile sürdürürler. Marksist yazın içinde oldukça gevşek bir biçimde kullanılan "küçük burjuvazi" terimi ile genellikle bu ara tabakaların tümü veya bir kısmı kastedilir. Görüldüğü gibi, toplumsal sınıfların aksine, toplumsal grup ve tabakaların belirlenmesinde yukarıda sözü edilen diyalektik düalitenin varlığından söz etmek yararsızdır; zira bu durumda artığı yaratan ve artığa el koyan iki sınıfın dolaysız karşıtlığı söz konusu değildir.

Toplumsal sınıflarla ilgili burada çizilen kavram çerçevesi, sınıfların nesnel olarak varlıkları ile yani "kendiliğinden sınıf"lar ile ilgilidir. Sözü geçen sınıf ve tabakaların bilinç düzeylerini, ideolojilerini, toplumsal ve siyasal hayattaki etkinliklerini nesnel varlıkları ile yani sınıf anatomileri içinde saptayamayız; bunun için farklı bir düzlemde çözümleme gerekir. "Kendisi için sınıf" kavramı, bu ikinci düzleme aittir. Bu ayrımın günümüz dünyasında ve Türki-

ye'deki bazı tartışmalar açısından da önemi vardır: İkinci düzlemde sınıfların rolünü gözleyemeyenler, sınıfların nesnel varlıklarını ve sınıf çözümlemesinin geçerliğini de yadsıma eğilimine kapılırlar. Bu sınıfların *rolleri* ile sınıfların nesnel *varlığı* arasındaki ayrımın görülmemesinden kaynaklanan bir karışıklıktır.

II. Türkiye Toplumunun Sınıf Dökümü ve Bürokrasi

Toplumsal sınıf/grup/tabaka ayrımlarıyla ilgili bu önermeler yirminci yüzyıl Türkiye toplumunun çözümlenmesinde çeşitli açılardan önem taşıyor. Burada, bu türden bir çerçeve yokluğunun toplumsal sınıf anlayışında yol açtığı karışıklıklardan sadece birini tartışacağım: Bu karışıklık, Cumhuriyet dönemi bürokrasisinin bir toplumsal sınıf olup olmadığı sorusu etrafında düğümleniyor. Soruya olumlu yanıt verenler, yukarıda önerilen sınıfsal çözümleme çerçevesi ile çelişen bir okul oluşturuyorlar.

Çağdaş bürokrasiyi toplumsal bir sınıf olarak görenlerin ana dayanakları, bu bürokrasinin tarihsel kökenlerine, yani Osmanlı toplumunun "devlet sınıfı"na uzanarak inşa edilir. Bilindiği gibi, (her zaman bu terim kullanılmasa dahi) "devlet sınıfı", "Asya-tipi" bir üretim biçimi içinde köylülerin ürettiği artığa vergi/haraç biçiminde el koyan ve varlığını bu konumuna borçlu olan sınıf olarak anlaşılır. Osmanlı düzenini Asya-tipi bir üretim biçimi olarak kabul edenler, bu sınıfı İmparatorluğun temel sınıflarından biri olarak görürler. Bu anlamda bir "devlet sınıfı"nın soyut olarak yukarıda önerdiğimiz kavram çerçevesi ve sınıf tanımı ile tamamen tutarlı olduğunu vurgulayalım. Zira burada belirtilen üretim ilişkisi içinde vergileme/aşar türü bir mekanizma ile gerçekleşen artığa el koyma bu mekanizmaya özgü ve belirli bir toplumsal sınıflar düalitesi yaratır: Bir yanda artığa el koyan *devlet* sınıfı, öte yanda ise bu bi-

çimin dolaysız üreticileri, yani *vergi ödeyen köylülük*. Böyle bir sınıflaşma yapısının *kuramsal* tutarlılığı tartışılmayacak derecede açıktır. Ancak, Osmanlı toplumunun tarihsel gerçekliğinin bu yapıya tekabül edip etmediği sorusuna gelince, şu ana kadar bu tartışmanın sonuçsuz kaldığını söyleyebileceğimizi düşünüyorum: Bu konuyu tartışan rakip akımlar, yani "Asyatik" ve "feodalite" tezlerine angaje olan okullar, aynı tarih malzemesini kullanarak tamamen zıt sonuçlara ulaşagelmişlerdir. Kanımca, burada, belli bir "model"e bağlılığın adeta bir iman konusu haline geldiği; ampirik malzeme ve tarihsel olguların model inşasına bağımlı kılındığı tipik bir durum söz konusudur.

Bizim asıl tartışacağımız güçlükler Osmanlı toplumundaki "devlet sınıfı"nın varlığı ile ilgili değil. Klasik Osmanlı döneminde böyle bir sınıfın varlığını kabul etsek dahi, Cumhuriyet bürokrasisini bu sınıfın dolaysız uzantısı olarak görmek ve çağdaş Türkiye bürokrasisini böylece bir toplumsal sınıf olarak ele almak -Osmanlı dönemi için söz konusu olmayan- daha temel bazı güçlükler doğuracaktır. Yirminci yüzyıl bürokrasisinin, modernleşmiş bir devlet yapısı içinde, yine modernleşen bir kamu maliyesi sayesinde varlığını sürdüren maaşlı bir grup olduğu hususunda herhangi bir fikir ayrılığı olmasa gerektir. Kamu maliyesinin tarım kesimi üzerindeki bağımlılığı giderek azaldıkça, bürokrasiyi temel bölüşüm ilişkileri içinde köylülükten elde ettiği artıkla tanımlanan ve var olan bir toplumsal sınıf olarak ele almanın gerekçeleri iyice ortadan kalkar. Bürokrasi ile köylülük arasındaki dolaysız bölüşüm karşıtlığı 1925'te aşarın kaldırılması ile tamamen son bulacaktır. Bu tarihten sonra köylülüğün devlet bütçesine katkısı, dolaylı vergi payları dışında, hemen hemen sıfıra inecektir. Gelirlerini esas olarak böyle bir devlet bütçesi içinden elde eden bir bürokrasiyi -daha önce sunduğumuz kavram çerçevesiyle tutarlı olacaksak- bir *ara-tabaka* say-

manın dışında herhangi bir yorum, bu nedenle, mümkün değildir.

Herhangi bir toplumsal sınıfla dolaysız bölüşüm karşıtlıkları içinde olmayan bu bürokrasinin üst mevkilerinde yer alan kişiler ile egemen sınıflar arasında bazı özel ve sistematik ilişkilerin oluşması ve bu ilişkiler içinde toplumsal artığın bir bölümünün bürokrasinin bu "seçkin" temsilcilerine akması Cumhuriyet tarihi boyunca hep olagelmiştir. Ne var ki bunlar, daha önce ortaya konan anlamda *artığın yeniden paylaşımı* mekanizmalarını oluştururlar ve bu yüzden bürokrasinin bir toplumsal sınıf olarak kabulünün gerekçesini oluşturamazlar. Keza, Cumhuriyet döneminde oluşan Türk burjuvazisinin bir bölümünün kökenleri, 1920'lerden bu yana devlet imkânlarından "uygun biçimde" yararlanmayı bilen üst düzey bürokrasi içinde aranmalıdır. Ancak bu da, burada tartıştığımız sınıf *anatomileri*ni değil, sınıf *oluşumları*nı ilgilendiren bir husustur.

Cumhuriyet tarihi içinde Türkiye toplumunun sınıf yapısını ve toplumsal tabakalaşmasını yansıtan basitleştirilmiş bir şema, bizce, gözlenebilen üretim ilişkileri üzerine inşa edilmelidir. Bunlar, kapitalist ve yarı-feodal üretim ilişkileri ile basit meta üretimidir. Bu ilişkiler ağından (ve sözünü ettiğimiz diyalektik düaliteler biçiminde) türeyen toplumsal sınıflar ise işçi sınıfı ile burjuvazi, yarıcı-ortakçı köylü ile toprak ağası ve piyasaya dönük küçük üretici (köylü) ile tüccar, tefecidir. Bu temel sınıf yapısının dışında, ancak ona bağımlı bir biçimde yer alan tabakalar ve gruplar ise, esas olarak burjuvazinin dört alt grubundan (sınai/tarımsal sermaye, mali sermaye, ticari sermaye ve rantiyeler) ve üç ara-tabakadan (serbest meslek sahipleri, bürokrasi ve kentsel "marjinaller") oluşur.

Bu alt gruplardan her birini kuramsal ve ampirik olarak tanımlamak çetin bir iştir ve her şeye rağmen dışta kalan kategoriler olabilecektir. Buna rağmen toplumsal sınıf-

laşma/tabakalaşma yapısının ana öğelerinin bu şemada içerildiğini söyleyebiliriz.

III. Toplumsal Sınıflar ve Devlet: Yöneten Sınıf ve Bürokrasi

Sınıf "anatomisi"nden sınıf dinamiklerine geçişin üç boyutu vardır: Toplumsal sınıfların oluşum, evrim ve dönüşümü; sınıflar-arası bölüşüm karşıtlıklarına bağlı ve zaman zaman bunun ötesine giden mücadeleler ve toplumsal sınıf, grup ve tabakalarla devlet arasındaki ilişkiler... Bunlar, ilerideki bölümlerde Türkiye bağlamında geniş bir biçimde tartışılacak. Burada, sadece sonuncu sorun üzerinde duracağız: Devlet/sınıf ilişkileri üzerinde bazı genel önermeleri tartıştıktan sonra bu sorunsalın yirminci yüzyıl Türkiyesi için nasıl ele alınabileceğini gözden geçireceğiz. Bu bağlamda, devlet/sınıf ilişkilerinin sadece toplumsal sınıfların siyasi iktidarı ele geçirmek üzere belirleyici bir mücadeleye giriştikleri istisnai dönemler, yani devrim ve karşı-devrim anları için incelenmesi anlamına gelecek bir sınırlamanın uygun olmadığını vurgulamak yararlı olacaktır. "Hangi sınıf yönetecektir?" sorusunun esas olarak çözülmüş olduğu "normal" durumlarda egemen blokun alt-grupları arasında devlete ilişkin güç dengeleri değişebilir ve keza bağımlı/yönetilen toplumsal sınıf/gruplarla siyasi üstyapı arasındaki ilişkiler de değişme halinde olabilir. İleriki bölümlerde tartışılacağı gibi 1980'li yılların Türkiyesi bu bakımdan devlet/sınıf ilişkilerinin ilginç dönüşümler içerdiği bir dönem olarak karşımıza çıkıyor.

Böylesine geniş gündemli bir inceleme için kuramsal hareket noktalarına sahip miyiz? Bu bağlamda da tarihsel maddeciliğin iyi bilinen bir tezinin en yararlı hareket noktasını sağladığını düşünüyorum: Buna göre, toplumsal kuruluşların "normal" evrimleri içinde ekonomik bakımdan

egemen olan sınıf -yani artığa el koyan başlıca sınıf- devleti de kontrol eder. Egemen sınıfın alt-grupları arasında değişen güç dengeleri siyasal iktidarın biçimini ve içeriğini belirler ve bu sorun sınıf-içi çatışma, pazarlık ve uzlaşmaların alanını oluşturur. Artığa el koyan farklı *sınıflar* arasında devletin kontrolü için koalisyonlar da oluşabilir; ancak bu tür uzlaşmalar istikrarsız ve geçici durumlardır. Aynı tezin daha geliştirilmiş bir biçimi, belli anlar için *devletin göreli özerkliği* olgusunu vurgular: Devlet katında, ekonomik bakımdan egemen olan sınıflardan bağımsız, göreli olarak geniş bir hareket alanının varlığı anlamına gelen bu özerkliğin kapsamı büyük toplumsal krizlerde veya bir üretim biçiminden diğerine geçiş dönemlerinde genişleyecektir. İstisnai dönemlerde genişleyen; ancak daima belli ölçülerde var olan bu göreli özerklik olgusu kimi gözlemciler tarafından çok kaba ve adeta totolojik bir genelleme yapılmasına yol açacaktır: Mademki devlet maaşlı bir memurlar takımı tarafından yönetilmektedir ve mademki bu bürokrasi tüm toplumu etkileyen kararları adeta kendi başına alabilmektedir; o halde sadece devleti değil, tüm toplumu da *yöneten sınıf* devlet memurlarıdır.

"Kamu yönetimi" ile "yöneten sınıf" kavramlarını karıştıran bu yanılgı, güçlü ve otoriter bir devlet geleneğinden gelen ülkelerin düşünürleri arasında yaygındır. Türkiye'yi inceleyen toplumsal bilimcilerde bu görüşe bu kadar sık rastlamamız bu nedenle şaşırtıcı değil. Bu yorum, bir kere, devlet memurlarını veya bürokrasiyi bir toplumsal sınıf olarak anladığı için ve yukarıda tartıştığım nedenlerle yanıltıcıdır. İkinci olarak, aynı yorum, yüzyıllar süren Osmanlı tarihi ve Cumhuriyet dönemi arasında herhangi bir ayrım yapmadığı ve bu uzun tarih dilimi içinde devlet mekanizmasını yönetenleri niteliksel bir dönüşüm saptamadan ele aldığı için de kabul edilemez.

Son zamanlarda kazandığı "liberal sol" kılıf içinde bu yaklaşım, Osmanlı/Türkiye toplumunun geçmiş yüzyılını burjuvazi ile bürokrasi arasında sürdürülen bir "sınıf mücadelesi" olarak görür. Bu mücadele iniş ve çıkışları göstermiş; hatta bu iki sınıf arasında işbirliği ve koalisyon aşamalarından geçmiş olsa da esas olarak "devleti ve ekonomiyi kim kontrol edecek?" sorusu etrafında düğümlenir ve istikrarsız bir denge halinde sürer gider: Ekonomide burjuvazinin egemenliği, bürokrasinin bir türlü giderilemeyen iktisadi varlığı (yani "devletçilik") yüzünden tam olarak gerçekleşemez. Devlette ise bürokrasinin egemenliği vardır ve bürokrasi bu egemenliği burjuvazinin taleplerine karşı korumak çabası vermektedir. Tarih böyle yorumlanınca 1908-1923 yılları içinde Osmanlı yönetici sınıfının devlet üzerindeki kontrolünün son bulması ve devletin Jön-Türkler ve Kemalistler tarafından fethedilmesi, "devrimci sıçrayışlar" veya "tarihsel kopuşlar" olarak görülemez. Aksine, bu dönüşümler, geleneksel yönetici sınıfın farklı klikleri arasındaki siyasi mücadelenin yansımalarıdır ve bu özellikleriyle dönemin ana sınıf mücadelesini oluşturan bürokrasi/burjuvazi çatışmasının yanında ikincil görülmelidir.

Bu okul, burjuvazinin göreli durumunun zaman içinde güçlendiğini kabul eder; ancak yine de, yirminci yüzyılın sonuna yaklaşırken dahi sonuç kesinleşmemiştir: Burjuvazinin ilerlediği dönemleri, hemen hemen istisnasız olarak bürokrasinin "rövanş" dönemleri izler. 1960, 1971 ve 1980 askeri darbeleri bu nitelikte burokratik askeri rövanş hareketleri olarak görülür. "Liberal-sol" söylemi biraz farklı bir terminoloji içinde özetlersek, yirminci yüzyıl Türkiye tarihi Devlet ve Sivil Toplum arasında süregelen; ancak bir rakkası andıran dinamikleri nedeniyle bir türlü sonuçlanamayan mücadelenin tarihidir. Bu yorum politika pratiğine dönüştüğünde, Türkiye toplumunun emekçi sı-

nıflarına -öncülüğü daima burjuvazide kalmış bulunan- Sivil Toplumdan yana güçleri destekleme görevi düşecektir. Ve bu sınıflarla burjuvazi arasındaki çelişkiler ikincil ve arka planda görülmelidir.

"Sivil toplumcu" düşünürlerin en aşırıları 12 Eylül rejimini bürokrasinin sivil topluma karşı etkili bir galebesi olarak görürler. Bunlar, burjuvazinin ANAP ve Özal etrafında kümelenmesiyle 1984'te gerçekleşen ittifakı bürokratik-otoriter devletçiliğe karşı sivil toplumun bir mücadelesi olarak yakın zamana kadar desteklemek eğiliminde idiler. Ne var ki, -üçüncü bölümde tekrar tartışacağımız gibi- bu yorum biçimi 1980-sonrasında askeri rejimin burjuvazinin ekonomik programına tartışmasız angaje oluvermesi ve hatta ortaya çıkan otoriter siyasi modelin burjuvazinin 1970'li yılların sonunda somutlaşan özlemleriyle tam uyum içinde olması gibi olguları açıklama imkânından yoksundur.

Burada özetlediğimiz yaklaşım biçimi, biraz köşeli bir ifadeyle, Osmanlı/Türkiye toplumları için bürokrasiyi neredeyse "ebedi bir yönetici sınıf" olarak görür; ancak bu konumunu daima burjuvaziden gelen saldırılara karşı korumak zorunda kalan bir yönetici sınıf... Bu tezin ciddi güçlüklerle karşı karşıya olduğunu vurgulamak gerekiyor. Güçlüklerden biri, bürokrasi ile burjuvazi arasındaki ilişkilerin tarih boyunca değişen biçimlerinin algılanamamasından doğuyor: Klasik Osmanlı bürokrasisinin ana çabalarından biri -sözü geçen kuramcıların yorumlarına göre- kendisine rakip olabilecek ve farklı mülkiyet ve servet birikim biçimlerinden kaynaklanan ekonomik güç odaklarının oluşmasını mümkün mertebe engellemek idi. Aynı "yönetici sınıf", nasıl oluyor da yirminci yüzyılın başlarına gelindiğinde -tüm iktisat tarihçilerinin gösterdiği gibi- yeni oluşmakta olan Türk burjuvazisini besleyip desteklemeyi misyon edinecek ve dolayısıyla Osmanlı "devlet sını-

fı" ile tamamen zıt bir ilişkiler bütünü içinde olacaktır? Açıktır ki, bu iki farklı tarih dönemi içinde tek bir toplumsal sınıftan; hele hele aynı ve değişmeyen bir "yönetici sınıf"tan söz etmek imkânsızdır. Aynı bağlamda bu kuramın, 1971 ve 1980 dönemeçlerinde askeri rejimlerin burjuvazinin ekonomik ve siyasi taleplerinin icracısı görevini nasıl olup da üstlendiği sorusunu yanıtlayamadığına yukarıda değindim.

Bir diğer ve temel güçlük, daha tanımlama düzleminde ortaya çıkıyor: Çağdaş bürokrasiyi sadece bir toplumsal sınıf değil, aynı zamanda Türkiye toplumunun yönetici sınıfı olarak gören yaklaşımların bu stratejik kategoriyi, yani bürokrasiyi doğru dürüst tanımlamamış olmaları son derecede ilginçtir. Kimdir, nedir bu bürokrasi? Bizim "toplumsal tabaka" tanımımıza uygun bir "sınıf" tanımı yaparak bunların sadece devlet memurlarından oluştuğunu mu kabul edelim? Öyleyse, daima ya iktidarda olmuş, ya da iktidarın en yakın rakibi olmuş bulunan ve "liberal sol" okulun çoğu partizanlarına göre 1980'de yine iktidara gelmiş bulunan bu sınıfın son on yıldaki hikâyesi tarihte benzeri görülmemiş bir "toplumsal ve toplu intihar" olayı değil midir? Maaşları hızla aşınarak, giderek büyük kentlerin gecekondu semtlerine sürülen ve proletaryanın hayat tarzına ve tüketim normlarına mahkûm edilmekte olan memur kitlesinin (yani bir sınıf olarak iktidarda olduğu iddia edilen bürokrasinin) "hal-i pür melal"ini nasıl açıklayacağız? Belki de bu tanım fazla dardır. Memurlara ek olarak serbest meslek sahibi profesyonel kadrolar ve/veya genel olarak "intelligentsia" da bürokratik sınıfa dahil edilmeli midir? Veya bu tanımlar fazla geniştir ve bu sınıfı 1950 dönemecine kadar toplumsal kökenleri ve ideolojik yönelişleri ne olursa olsun sadece siyasi kadrolarla sınırlamak daha uygun olacaktır? Ya 1950'den sonra? Belki de sonraki dönemlerde bu yönetici sınıf, yani bürokrasi, sa-

dece belli ideolojik yönelişleri ("devletçilik" gibi) olan ve/veya sadece belli politik bağlantıları (CHP'liler veya askeri rejimlere hizmet edenler) olanlardan ibaret kaldı. Biraz daha daraltsak ve bürokrasiyi albay ve üstü rütbedeki askerlerden veya sadece darbe yapan askerlerden oluşturursak ne olur? Franko darbesinin "los quadros generales"i gibi bizim de 1980 yılında "beş generalimiz" olmadı mı? "Bir sınıf olarak bürokrasi" kuramına angaje olanlar bu sınıfı hiç sevmediklerine göre ve bütün amacımız darbeleri ve darbecileri dolaylı biçimde aşağılamak ise, belki de hedefi iyice daraltıp beş, elli veya beş yüz kişilik bir askeri-darbeci bürokrasi senaryosu ile sınırlamak en uygun yol olmaz mı?

Bu tür sorular çağdaş bürokrasiyi toplumsal dönüşümlerin en belirleyici aktörlerinden biri olarak gören tüm siyaset bilimcilerin çalışmalarında yanıtsız kalmakta, hatta ortaya dahi atılmamaktadır. Ve açıkça söylemek gerekirse, bu derecede gevşek bir "yöneten sınıf olarak bürokrasi" tezine bağlanmaktansa; "bazı adamlar arada bir silah zoruyla gelip devleti işgal ediyorlar; dilediklerini yapıp, canları isteyince çekip gidiyorlar" demek ve bu geliş-gidişlerin ayrıntılı hikâyesini anlatmak çok daha öğretici ve en azından daha az zihin karıştırıcı olacaktır.

Türkiye'de "yönetici sınıf" sorunsalına egemen olan bazı yaklaşımların, özellikle bürokrasiyi Türkiye toplumunun yönetici sınıfı olarak ele alan yorumların eleştirisini yapmakla yetinemeyiz. 20. yüzyıl Türkiyesinde toplumsalı sınıflarla devlet arasındaki ilişkileri ele alan olumlu bir açıklamayı da ortaya koymak zorundayız. Yakın geçmişe ilişkin ayrıntılı tartışmaları sonraki bölümlere bırakarak, devlet-burjuvazi ilişkileri üzerinde alternatif -ve bizce çok daha verimli- bir açıklamanın ana çerçevesi, İmparatorluğun çöküşüne tekabül eden -ve devletin göreli özerkliğinin genişlediği- dönemde devlet çarkına el koyan kü-

çük burjuva kökenli kadroların zaman içinde burjuvalaşması ve devletin ekonomik bakımdan egemen bir sınıflar bloku tarafından giderek fethedilmesi süreçlerine dayandırılmalıdır. Bu "fetih" aşamasının tamamlanma tarihi, 1950 seçimleri değil, CHP'nin içinde uygun dönüşümlerin tamamlandığı ve işçi hareketi ile sosyalist partilerin dışlandığı bir çok-partili rejime geçişi temsil eden 1946-47 yıllarıdır. Şüphesiz ki, sonraki yıllarda burjuvazinin devlet üzerindeki egemenliği iniş ve çıkışlar gösterecektir: Küçük burjuva radikalizmi ve nadiren de olsa sosyalizm, burjuvazinin ideolojik ve siyasi hegemonyasını zaman zaman ciddi olarak tehdit edebilecektir. Askeri darbeler, "ülkeyi komünizm ve anarşiden kurtarmak ve özel teşebbüs ve yabancı sermaye için yeniden çekici hale getirmek" amacıyla da yapılsa, her darbe, sermaye için devlet mekanizmasını denetlemeyi sağlayan kanalların yeniden oluşturulması zorunluluğunu getirir. Hatta bazen devletin "yeniden fethi"nin gerekli olduğu kriz dönemleri gündeme gelebilir: Üçüncü bölümde tartışılacağı gibi, 1978-79 ve belki 1960 bu tür iktidar bunalımını temsil eden yıllar olarak yorumlanabilir. Bu alternatif açıklamanın güçlüklerle dolu olduğu ve herkesçe kabul görmeyeceği muhakkaktır; ne var ki, Türkiye'nin bu yüzyıl boyunca yaşadığı karmaşık süreçlerin "yönetici sınıf olarak bürokrasi"den ibaret basit bir hikâyeyle açıklanamayacağı herhalde kabul edilmelidir.

IV. Sınıf Çözümlemeleri İçin Bazı Yararlı İpuçları

Maddeci tarih görüşüne dayalı sınıf çözümlemeleri zaman zaman kuramsalcı bir metodolojik sapmaya savrulma eğilimindedir. Bundan kastettiğim şudur: Daha önceden oluşturulmuş kuramsal bir senaryonun içinde toplumsal sınıflar, rolleri önceden belirlenmiş soyut aktörler olarak tarih ve toplum sahnesinde yer alırlar; bunlara belli tavırlar, tu-

tumlar, tepkiler atfedilir; ampirik/tarihsel malzeme de bunları doğrulamak ve kanıtlamak amacıyla oldukça selektif ve gevşek bir biçimde kullanılır. Ortaya ilginç bir hikâye çıkabilir; ancak aynı derecede ilginç ve tamamen farklı bir hikâyenin inşası da mümkündür. Bunlardan hangisinin geçerli, daha aydınlatıcı ve daha doğru olduğunu anlamamıza imkân verecek ölçütler, göstergeler, kanıtlar genellikle ortaya konmaz ve tartışılmaz. Bu inceleme, öyle umuyoruz ki, bu metodolojik sapmadan kurtulabilmiştir. Bu doğrultuda, yani sınıf çözümlemelerinin metodolojik sorunları üzerinde işe yarayabilecek bazı ipuçlarını burada kısaca tartışmakta yarar olabilir.

Bir kere, dinamik sınıf çözümlemelerinin belli bir sınıf *anatomisine* dayanması gerektiğini; farklı bir ifade ile tutarlı bir kavram çerçevesi olmadan gevşek bir biçimde kullanılan sınıf terminolojisinin fazla aydınlatıcı olamayacağını tekrar vurgulayalım. Sınıf çelişkilerinin ekonomik çerçevesini oluşturan bölüşüm ilişkileri bu kavramsal çerçeveye dayanarak incelenmelidir. Bu bağlamda en yatarlı ilk yaklaşım, bölüşüm çözümlemelerinin, sözü geçen sınıf dualitelerine dayalı *temel bölüşüm ilişkileri* ve artığın yeniden paylaşımını yansıtan *ikincil bölüşüm ilişkileri* arasındaki kavramsal ayrıma dayanmalarıdır. Bu ilk yaklaşım, ekonominin tümünü kucaklayan birikim süreci içinde bu farklı düzlemlerin nasıl eklemlendiğini ortaya koyan bir ek çözümleme ile tamamlanmalıdır. Temel ve ikincil bölüşüm ilişkilerine ait nicel göstergelerin inşası bu bağlamda önem taşır. Bu tür ampirik girdilerin var olması, toplumsal sınıf/tabaka ve grupların göreli ekonomik durumlarında meydana gelen değişikliklere ilişkin spekülatif savların ortaya atılmasına engel olacaktır. Bölüşüm değişiklikleri genellikle sınıf ve grup tavırlarının oluşmasında önem taşıyan etkenlerin başında yer almakta ise, bu konudaki bilgilerimizin mümkün mertebe zaman içinde karşılaştırılabilir

biçimde sistemleştirilmesinin önemi ortadadır. Doğrudan doğruya birikim sürecinin, sınıf mücadelelerinin ve bu süreçleri etkilediği ölçüde devlet politikalarının bölüşüm dinamikleri üzerindeki etkilerini ayrıştırmak çetin bir görev olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmanın ileriki sayfaları, özellikle ikinci bölüm, bu doğrultuda bir çabayı yansıtıyor.

Siyasi iktidardan kaynaklanan değişkenlerin, yani iktisadi ve sosyal politikaların yansımalarını saptayabilmek ve bunları sınıf konumları bakımından değerlendirebilmek için bu kararların hangi mekanizmalar içinde oluştuğunu ve uygulandığını derinliğine kavramak zorundayız. Bu, formel kanalların saptanmasının ötesine giden bir araştırma gündemini oluşturur ve çeşitli grupların siyasi karar alma sürecine nasıl nüfuz ettiklerini; somut örnek-olaylar içinde tekil kararları nasıl etkilediklerini veya belirlediklerini incelemeyi gerekli kılar. Böyle bir araştırmaya yönelmeden sınıf-devlet ilişkileri üzerinde yukarıda eleştirdiğim türden gevşek savları doğrulamak ve reddetmek imkânsız olur. Üçüncü bölüm burjuvazi/devlet ilişkilerini böyle bir yaklaşım içinde ele almaktadır.

Sınıfların ve toplumsal grup/tabakaların içsel tarihi üzerinde, bunların günlük mücadelelerine, hayat koşullarına ilişkin olarak her türlü ampirik ve olgusal malzeme kullanılabilmeli; istatistik ve/veya anket tekniklerine uyum koşulu arama lüksünden vazgeçilmelidir. İktisatçıların sosyolojik ve antropolojik alan çalışmalarına uzaklıkları; ampirik araştırmaların ustaları olan toplumbilimcilerin ise, örneğin bölüşüm dinamiklerine yönelen iktisadi incelemelerden kopuklukları çok ciddi sorunlar olmaya devam ediyor. Sözlü tarihten, edebiyattan veya basından kaynaklanan ve pek de el sürülmemiş geniş bir alan toplumsal tarih araştırıcılarını beklemektedir. Bu incelemenin üçüncü ve dördüncü bölümlerinde bu tür malzemeyi, sınırlı ölçülerde de olsa kullanmaya çalıştım. Sınıf terminolojisini kul-

lanmayı seven çok sayıda toplumsal bilimcinin, halk sınıflarından gelen edebiyatçılarımızın ürünleriyle ilgilenmemeleri ne büyük bir ayıptır. Sayısı hiç de az olmayan bu yapıtların bir bölümü benim için Türkiye köylü ve işçi sınıflarının içsel tarihi, günlük mücadeleleri üzerinde kimi akademik çalışmadan daha değerli malzeme taşımaktadır. Bunları, bu çalışmada açıkça kullanmayı beceremediğim için hayıflanıyorum.

Son olarak, Türkiye'de toplumsal bilimin belki de en spekülatif alanı olan sınıf ideolojileri üzerindeki incelemelere kısaca değinmek yararlı olabilir. Türkiye'de ideolojik konumların çok renkli bir çeşitlilik ve hareketlilik içinde oluştuğunu ve değiştiğini ve bu oluşumları saptamanın ve çözümlemenin çok güç olduğunu söylemek herhalde mümkündür. Bu yüzyıl boyunca Türkiye'deki kültür, fikir ve siyaset hayatının araştırıcıya bu alanda oldukça zengin hammadde sağlayacak özellikler taşıdığını düşünüyorum. Eksik olan, bu türden ham malzeme değil, bireysel ve kurumsal görüş, tavır ve davranışlarla belirli toplumsal sınıf ve grup/tabakalar arasındaki bağlantıları kuracak; ideolojinin farklı dilimleri arasında ayrım yapabilecek veya görünüşte bütünlük taşıyan bir doktrini farklı ideolojik öğelerine ayrıştırabilecek kuramsal ve metodolojik araçlardır. Bu doğrultuda çok dikkatli ve ince bir çaba içine girmedikçe, "burjuva, küçük-burjuva ve işçi sınıfı ideolojileri" ve "resmi, egemen, bürokratik ideolojiler" üzerinde söylenen ve yazılanlar, en iyi olasılıkla başlangıç hipotezleri, en kötü olasılıkla da içeriksiz, spekülatif savlar olmanın ötesine geçemezler. Çalışmamızın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde sınıf ideolojileri alanına amatörce bir giriş yapıldı. Oradaki saptamalar, bu çok karmaşık yorumlar üzerinde düşünme ve tartışmaya dönük bir davet olarak yorumlanmalıdır, o kadar...

İKİNCİ BÖLÜM

Sınıflar-Arası ve Sınıf-İçi Bölüşüm İlişkileri

Bu bölümde yakın geçmişte Türkiye'de bölüşüm ilişkilerinde meydana gelen değişmeleri nicel göstergeler inşa ederek inceleyeceğiz. Bu incelemeyi 1970'li yılların sonundan başlayarak 1980'li yıllar boyunca süren iktisadi kriz, 12 Eylül ve ANAP dönemlerinde sınıflar-arası ve kısmen sınıf-içi gelir dağılımındaki değişmeler açısından yapıyoruz. Çözümlemenin dayandırıldığı kavram çerçevesi tartışıldıktan sonra, temel bölüşüm ilişkilerindeki değişmeler ücretli emek/sermaye ve köylülük/tüccar sermayesi ikilikleri içinde ele alınıyor. Daha sonra ikincil bölüşüm ilişkileri, artığın yeniden paylaşımını ve burjuvazi-içi bölüşüm süreçlerini temsil eden göstergeler kullanılarak çözümleniyor. 1980'li yıllarda gelir dağılımında emekçi sınıflar aleyhinde meydana gelen değişmelerin, devletin bölüşüm süreçlerine yaptığı bilinçli müdahaleler sonunda gerçekleştiği; ayrıca

iktisat politikalarının burjuvazinin iç bölünmeleri bakımından da tarafsız olmadığı bu çözümlemeler içinde ortaya konacak. Görüleceği gibi, devlet politikaları, ayrıca, farklı "mekânlarda" meydana gelen bölüşüm dinamiklerini birleştiren genel çerçeveyi de oluşturmaktadır.

I. Kavram Çerçevesi

Önceki bölümde, maddeci tarih görüşüne dayanan bir toplumsal sınıflar, tabakalar, gruplar sistematiğinin bölüşüm ilişkileri çerçevesine nasıl intikal edeceğini kısaca ortaya koymuştuk. Kısaca yineleyelim: Belirli üretim ilişkileri dolaysız üreticiler tarafından yaratılan artığa el koymanın belirli mekanizmaları tarafından tanımlanır. Artığa el koymanın özel biçimleri, böylece, temel (asli) bölüşüm ilişkilerini oluşturur ve bu ilişkiler, her belli biçim içinde artığa el koyan (sömüren) belirli bir sınıfı, artığı üretmiş olan bir diğer dolaysız üreticiler sınıfı ile karşıt duruma getirir. Farklı bir deyişle, bir toplumsal sınıf sadece ve sadece, artığa el koymanın belli bir biçimi içinde yer alan diyalektik karşıtı tarafından tanımlanabilir.

İkincil (tali) bölüşüm ilişkileri ise, esas olarak, artığın egemen sınıfların alt-grupları, ara tabakalar arasında yeniden paylaşımı ile ilgilidir. Benzeri bir yeniden paylaşım, "değer aktarımları" biçiminde sektörler, endüstriler, iktisadi faaliyetler arasında meydana gelir ve bu iki süreç bazı hallerde iç içe girer. Bu yeniden dağıtım veya değer aktarımı mekanizmaları, piyasa süreçleriyle veya devletin aracılığıyla; göreli fiyatlarda ve/veya mali ve parasal sistemde meydana gelen değişmelerle gerçekleşir ve artığa ilk düzlemde el koymanın sonuçlarını da değiştirmiş olur.

Bu yaklaşımın gelir dağılımı incelemeleri bakımından bazı yöntemsel sonuçları vardır: Araştırmanın odak noktası, milli gelirin dağılımı yerine ulusal ekonomi içindeki

temel bölüşüm ilişkilerinin her birinde yer alan bölüşüm karşıtlıklarını teker teker betimlemeye, ölçmeye ve çözümlemeye kaydırılır. İşgücü ile sermaye, yarıcı/ortakçı ile toprak ağası, küçük meta üreticisi (köylü) ile tüccar/tefeci, azgelişmiş bir kapitalist ekonomide sözü edilen karşıtlıklardır ve gelir dağılımı incelemelerinin başlangıç noktasını bu karşıtlıklar oluşturmalıdır. Çözümlemenin ulusal ekonominin tümünü kucaklaması ikincil bölüşüm ilişkilerine geçildiğinde ve bunlar temel bölüşüm ilişkileriyle eklemlendiğinde gerçekleşir.

Milli gelirin "faktör gelirleri" veya "gelir tipleri" arasındaki dağılımı, yukarıda çizdiğimiz çerçeveye ne derecede uyar? Kavramsal olarak "üretim faktörleri"nin "toplumsal sınıflar" ile özdeşlik taşımadığı söylenmelidir. Kâr, rant, faiz ve ücret gibi aynı terimleri kullansalar bile sınıf *payları* ile *faktör payları* yaklaşımları içinde bu terimler aynı içeriği taşımazlar. Marksgil ve neoklasik iktisat kuramları arasındaki temel bir ayrılığı temsil eden bu tartışmaya burada girmeyeceğiz. Sorunun Türkiye'deki ampirik boyutları üzerinde kısaca durmakla yetinelim: Son zamanlarda bazı araştırıcılar, milli gelirin "gelir tipleri"ne veya "faktör gelirleri"ne göre dağılımını tahmin etmeye başlamışlardır. Kullandıkları ana bölüşüm kategorileri, *tarım, maaş ve ücretler* ile bazen "diğer", bazen de "rant, faiz, kâr" diye adlandırılan bir başka gelir türüdür. Bu sonuncu kategori, ilk iki gelir grubu hesaplandıktan sonra kalıntı olarak (toplam gelirlerden ilk iki grubun toplamı çıkarılarak) tahmin edilmektedir. Böyle bir tahmin yöntemi, ilk iki grubun hesaplanmasında yapılan bütün hata ve değişmeleri kalıntı olarak saptanan gelir grubuna yansıtır. Ayrıca, bu "diğerleri" kategorisi bünyesinde KİT kârlarından işportacı gelirlerine; sınai kârlardan doktor ve avukat gelirlerine kadar çok karmaşık gelir türlerini içermekte olduğu için bunu bir "sınıf payı" olarak yorumlayamayız.

Keza "tarım" gelirleri de bu yaklaşımda bir sınıf payı değil, bir sektörel katma değerdir. Dolayısıyla, bu hesaplamanın sınıflar-arası bölüşüm karşıtlıklarını temsil etmesi söz konusu değildir.

Bu çalışmada Türkiye bağlamında bölüşüm ilişkilerinin incelenmesine esas oluşturacak "sınıfsal çerçeve"; bölüşüm dinamiklerini belirleyen mekanizmalar ve kullanılan göstergelerle birlikte Tablo I'de sunuluyor. Bu çerçevenin oluşturulmasında kavramsal ve kuramsal tutarlılık ile incelenen konunun gerektirdiği ampirik işlevsellik arasında belli bir uzlaşma arandı. Toplumsal sınıf, grup ve tabakaların tanımlanması çok yüksek bir soyutlama düzeyinde yer alan maddeci tarih görüşü çerçevesinde yapılırken, kısa dönemli iktisat politikalarının etkilerini de kavramayı hedefleyen (ve sınıfları ilgilendiren) bölüşüm göstergelerinin inşası çok daha düşük bir soyutlama düzeyine gerek duyar. Bu farklı düzeyleri birleştirmeye çalışan bizimki gibi bir inceleme ise, ne kuramsal ve kavramsal "safiyet"in bekçilerini, ne de "ampirisist" eğilimli nicel iktisatçıları tatmin edecektir. Yine de bu türden bir uzlaştırma çabasının yararlı olduğunu sanıyorum.

Tablo I'in Türkiye için çizdiği çerçeve, temel bölüşüm ilişkileri tarafından tanımlanan üç üretim ilişkisini (kapitalist, yarı-feodal ilişkileri ve küçük meta üretimini) ortaya koyuyor ve üç grup toplumsal sınıf dualitesinin türetilmesine imkân veriyor: İşçi sınıfı ve kapitalist sınıf; bağımlı (yarıcı/ortakçı) köylülük ile toprak ağaları ve bağımsız (piyasaya dönük) köylülük ile tüccar/tefeci... Bu çerçevede küçük meta üretimi "katıksız" biçimi içinde, yani ücretli işçiliğin ve toprak kiralamanın hiç gözlenilmediği bir çerçevede ele alınmış; kent ekonomisi içinde küçük meta üretiminin yaygın olduğu alanlar dikkate alınmamış ve köylülük ile karşıtlık ilişkileri içinde bulunan tüccar/tefeci sermayesinin prekapitalist biçimler içinde ayrı bir sınıf ola-

TABLO I: TÜRKİYE'DE BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİNİN SINIFSAL ÇERÇEVESİ

Temel Bölüşüm İlişkileri

Üretim İlişkileri	Toplumsal Sınıflar	Mekanizmalar	Göstergeler	Ek Saptamalar
Kapitalist	İşçi sınıfı ve burjuvazi	İşgücü piyasası; bu piyasanın kurumsal düzenlenmesi	Ücret/k. değer oranı; reel ücretler/emek verimi ilişkisi	Özel/kamusal sektör; kapitalist çiftçi ayrımları
Basit meta üretimi	Köylü ve tüccar	Tarımsal ürün ve girdi piyasaları; destek politikaları	İç ticaret hadleri; ticari marjlar	Tefecilik ve mali sermaye; kamu kredi destekleri
Yarı-feodal	Ortakçı/kiracı köylü ve toprak ağası	Toprak kiralama süreçleri; piyasa dışı bağımlılıklar	Toprak kirası/ tarımsal k. değer; dönüm başına reel kira	Yarı-feodal olmayan kiracılık türleri hariç

İkincil Bölüşüm İlişkileri

Sosyal Grup/Tabakalar	İkincil Bölüşüme İlişkin Mekanizmalar ve Kategorileri
Sanayi sermayesi, kapitalist çiftçilik	Nihai ürün ile maliyet ögeleri arasındaki göreli fiyatlar, bunları etkileyen politikalar; fiyat-dışı sübvansiyon/ teşvikler; dolaysız vergiler; kredi faizleri
Ticari sermaye	Ticari marjlar/bu marjları yansıtan göreli fiyatlar ve ilgili politikalar; dolaysız vergiler; teşvikler; kredi faizleri; dış ticaret teşvik ve sübvansiyonları; döviz kuru
Mali sermaye	Finansal aktif ve pasiflerin getiri/maliyet oranları arasındaki göreli marjlar (çeşitli faiz oranları); mali sistemin kurumsal parametreleri; dolaysız vergiler; mali işlemlerle ilgili vergiler
Rantiyeler (tarım dışı)	G.menkul fiyatları ve kiraları: mevduat, döviz, altın ve menkul sermaye üzerindeki nominal ve reel getiri hadleri; rant-türü gelirler üzerindeki vergiler
Profesyonel gruplar	Uzmanlaşmış/nitelikli hizmet piyasaları giriş güçlüklerine bağlı kıtlık rantları
Bürokrasi	Memur maaşları; maaş-dışı reel gelir türleri
"Esnaf/zanaatkâr"	Küçük meta üretimi ve ticari sermayeyi etkileyen değişkenler ve süreçler (belli farklarla)
"Marjinal" nüfus	Belirsiz; yer yer "esnaf/zanaatkâr"la benzerlik

rak var olduğu ve bu nedenle burjuvazinin bir alt grubunu oluşturmadığı varsayılmıştır. Kuramsal bağlamda tartışılması gereken husus şudur: Piyasaya dönük köylü, ürün, girdi ve kredi piyasalarında tüccar/tefeci ikilisi yerine burjuvazinin alt gruplarını oluşturan modern sermaye grupları ile (ticari, mali ve sınai sermaye ile) bölüşüm karşıtlıkları içinde ise küçük meta üretiminden hâlâ "katıksız" bir üretim ilişkisi olarak söz edebilir miyiz? Yoksa küçük meta üretiminden yarı-kapitalist bir ilişkiye geçiş mi söz konusu olmaktadır? Yirmi yıl önce "tarımda üretim ilişkileri"ni tartıştığımızda dikkate alınmayan bu sorunu yeniden gündeme getirmekte yarar vardır. Ne var ki bu ayrım, küçük meta üretimi ile ilgili nicel bölüşüm göstergelerini saptamaya başladığımızda, yani ampirik düzlemde izlenemeyecektir.

Türkiye'de temel bölüşüm ilişkilerinde meydana gelen değişmelerin tahmin edilmesinde Tablo I'in üst bölümünde özetlenen -ve ileride ayrıca geliştirilecek olan- nicel göstergeler inşa edilecek ve bunların seyri bölüşüm karşıtlığı içinde olan toplumsal sınıflar arasındaki gelir dağılımı değişmeleri olarak yorumlanacaktır. Sadece yarı-feodal bölüşüm ilişkileri için önerilen toprak kirası göstergeleri, sürekli verilerin bulunamaması nedeniyle inşa edilemiyor.

Tablo I'in alt bölümünde çerçevesi çizilen ikincil (tali) bölüşüm ilişkileri sekiz toplumsal grup/tabakanın tanımlanmasına imkân veriyor. Bunların üçü, *kapitalist sınıfın* -artığın paylaşımı üzerinde belli pazarlık/rekabet/çatışma ilişkileri içinde karşı karşıya gelebilen- *alt grupları* olarak görülmelidir: Sınai/tarımsal, ticari ve mali sermaye... Kökenleri ve bileşimi çok belirli olmayan rantiyelerin de dördüncü bir grup olarak aynı paylaşım çekişmesi içinde yer aldığı söylenmelidir. Bu dört grubun geniş anlamda *burjuvaziyi* oluşturduğunu da söyleyebiliriz. *Ara tabakalar* ise bürokrasi, profesyonel gruplar, genellikle "esnaf/zanaatkâr"

yaftası altında toplanan kentsel küçük üreticiler,[1] küçük ticaret grubu ve "marjinaller"den oluşuyor. Ara tabakalara ilişkin sürekli bölüşüm göstergelerinin bürokrasi dışında pek de mümkün olmadığını ifade edelim. Kentsel küçük üretici/zanaatkâr grubunu dışlarsak, dolaysız üreticilerin dışında yer alan bu tabakalar (bürokrasinin üst dilimleri ile profesyonel gruplar ve esnaf zanaatkârlarla, "marjinal nüfus") arasında geçişler olduğunu da söylemeliyiz. Esasen, bir gruptan diğerine kaymalar bir ailede farklı gruplara mensup bireylerin bulunması veya tek bir bireyin dahi farklı zamanlar içinde veya belli bir anda birden fazla grupta yer alması kapitalist bir ortamda yaygın olarak gözlenen durumlardır: Yine de grup ve tabakalarımız arasındaki sınırların işlevsel açıdan rahatlıkla çizilebileceğini belirtelim. Bu özellikler, belli ekonomik konjonktürler içinde veya belli politikalara karşı ortak ekonomik çıkarların oluşmasına; bunların böylece algılanmasına ve kavranmasına ve belli durumlarda ve zamanlarda grup/tabakalara özgü ideolojik ve davranışsal normların dahi ortaya çıkmasına yol açabilir.

İkincil bölüşüm ilişkilerinin oluşumunda devletin denetimi veya egemenliği altındaki mali/finansal değişkenler

---

[1] Aslında "kentsel küçük üreticiler"i, küçük meta üretimi içinde köylülükle birlikte bir toplumsal sınıf olarak ele almak uygun görülebilirdi. Ancak, günümüz Türkiyesinde, "esnaf ve sanatkârlar" genel başlığı altında karmaşık toplanan grupların içinde *"küçük üretici"* olarak adlandırılabilecek kategori küçük bir azınlık oluşturuyor: Esnaf ve Sanakârlar Konfederasyonu'nun 1986 verileri üzerinden yapılmış bir hesaplamaya göre Konfederasyon'un bünyesinde 1,4 milyon üye ve 1,1 milyon işletme yer almaktadır. Bunların % 32'si küçük ticaret-aracılıkla uğraşanlardan, % 34'ü (kamyoncular dahil) "şoför esnafı"ndan, % 16'sı tüketiciye hizmet sunan tamirci vb.den ve sadece % 18'i (geleneksel zanaatleri de içeren) küçük üreticilerden oluşuyor. Dördüncü bölümde inceleyeceğimiz Kartal anketinde karşımıza "diğerleri" başlığı altında çıkacak olan bu kalabalık ve karmaşık grubu, bu aşamada bir ara tabaka olarak almayı yeğliyoruz. Şüphesiz, bu grubun ayrıntılı ve tutarlı bir anatomisini yapmak gerekiyor.

belirleyici roller oynar. Profesyonel gruplar, esnaf/zanaatkârlar ve "marjinal nüfus"un belli kesimleri için belirli hizmetlere ve mallara ait piyasaların özellikleri bölüşüm değişkenlerini belirler. Göreli fiyatlardaki değişmelerin bir bölümü ikincil bölüşüm ilişkileri bakımından büyük önem taşır. Ancak "göreli fiyatların bölüşüm etkileri"nin yokluğu veya varlığı, temel ve ikincil bölüşüm ilişkileri arasındaki sınırı oluşturmaz; bu sınır çizgisinin *artığa el koyma* ve *artığın yeniden paylaşımı* arasındaki farklarla belirlendiğini tekrar vurgulayalım. Bazı temel bölüşüm ilişkilerini göreli fiyat yapılarından (ve hareketlerinden) soyutlamak mümkün değildir: Nominal ücretleri reel ücretlere indirgerken ücret mallarının fiyat indeksleri kullanılabilir; katma değer içindeki ücret payını, katma değeri oluşturan ürün ve girdilerle ilgili göreli fiyat hareketleri de etkiler ve iç ticaret hadleri, tanım gereği, göreli fiyatlardan oluşur. İkincil bölüşüm ilişkileri bağlamında burada kastettiğimiz göreli fiyat hareketleri, temel bölüşümün üstüne eklenen ilave değer aktarımlarını kapsar ve bunları bölüşüm etkileri içinde ve ayrıca ele almak yararlı olacaktır.

Bu sorunu biraz açalım: Göreli fiyat hareketleri/bölüşüm bağlantılarını kavrayabilmek için Türkiye ekonomisinin çeşitli kesimlerindeki piyasa anatomilerini ve fiyatlama davranışlarını saptamak ve çözümlemek gerekir. Fiyat davranışlarını iki ana gruba ayırabiliriz. Bunlardan birincisi, bazen "mark-up fiyatlama" diye de anılan ve kısaca "maliyet + kâr" ifadesiyle özetlenebilen fiyatlamadır. Bu tür fiyat saptanması, esas olarak özel sanayide geçerlidir. Satış fiyatı değişken üretim maliyetleri ile belli ve istikrarlı bir kâr ("mark-up") katsayısının çarpımından oluşur. Diyelim talep oynamaları ile bozulan piyasa dengesi stoklardan veya üretimden kaynaklanan miktar hareketleriyle gerçekleşir; fiyatlar ise maliyetlere bağlı olarak istikrarlı kalır. Fiyat oynamaları ise maliyet hareketlerine bağlıdır:

KİT fiyatları yerli girdilerin, döviz kuru ve dünya fiyatları ithal malı girdilerin maliyetlerini belirlerler ve bu tür maliyet-fiyat hareketlerinin kaynaklarını oluştururlar. Bunlara en temel girdinin maliyetini oluşturan ücret hareketlerini eklemek gerekir. Bazı yorumlara göre, kısa dönemli işletme sermayesinin finansman maliyetini oluşturduğu için kredi faiz oranlarındaki değişmeler de maliyetlerden kaynaklanan fiyat oynamalarına katkı yapar.

Fiyatlama davranışlarında gözlenen diğer temel ilkeyi "esnek fiyatlama" ifadesiyle nitelendirebiliriz. Bu tür fiyatlama, destekleme politikalarının dışında kalan tarım ürünlerinde, ithal edilen tüketim mallarında, ithalatçı ile üretici/kullanıcının farklı olduğu ve fiyatları devletçe denetlenmeyen diğer ithal mallarında geçerlidir. Kısa dönemli arzın sabit kabul edildiği bu durumlarda talep hareketleri ile bozulan piyasa dengesi fiyat oynamaları ile yeniden sağlanır. Bu iki temel fiyatlama dayranışına, kamu otoritelerince saptanan veya denetlenen fiyatları ve döviz kuru ve dolaylı vergiler/sübvansiyonlar aracılığıyla iç fiyatlara dönüştürülen dünya fiyatlarını eklemek gerekir.

Herhangi bir mal grubunda gözlenen fiyat hareketleri, maliyetlerden kaynaklanan fiyat oynamaları ile maliyetlerin üstüne binen "artık"taki oynamalara ayrıştırılabilir. Gelir dağılımı sonuçları önem taşıyan göreli fiyat oynamaları bu ikinci grupta yer alır. Bunlar Türkiye gibi bir ekonomide çeşitli devlet müdahaleleri, piyasa belirsizlik ve aksaklıkları nedeniyle çeşitli endüstri ve faaliyet kollarında getiri oranlarının sık sık değişmesi ve birbirinden farklılaşması sonucunu doğurur. İkincil bölüşüm ilişkilerinin göreli fiyat hareketleri ile etkilenmesi esas olarak böyle gerçekleşir.

Fiyatlama davranışları üzerinde yapılan gerçekçi olmayan varsayımların doğuracağı yanlış sonuçlara örnek olarak sık sık polemik konusu olan "koruma rantları" tar-

tışmalarını ele alalım: "Rant arayıcıları" diye adlandırılan bir grubun davranışları üzerine inşa edilen kuramsal yaklaşımlar; bu grubu temsil eden ithalatçıların tamamen -yukarıda sözü geçen- *esnek fiyatlama* ilkesine bağımlı olduklarını varsayar. Kotalara ve aşırı değerli döviz kuruna dayalı bir dış ticaret rejiminde ithal malları "hem ucuz, hem de kıt"tır ve bunları aşırı "rantlar" içeren fiyatlarla satan ithalatçılar "ihya olur". Tüketim malları ithalatında -eğer fiyat denetimi yoksa ve etkisizse- kabul edilebilecek olan bu çözümleme, maliyet + kâr fiyatlama ilkesine tabi olan sanayinin ara-mallarına ilişkin ithalatta -özellikle ithalatçı, sanayici veya devletse- geçerliliğini yitirir: Böyle bir durumda "ucuz" ithal girdisi, ilgili sanayinin göreli fiyatını doğrudan bir bölüşüm etkisi yaratmadan düşük tutar. Yatırım malları ithalatındaki "ucuzluk" da doğrudan gelir dağılımını değil; sermaye birikimini, teknik seçimini ve dolayısıyla kaynak tahsisini etkiler. Esas olarak tüketim malları ithalatıyla sınırlı bir durumu genelleyerek, Türkiye'de ithal rantlarının milli hasılanın % 15'ine el koyduğunu ileri süren Ann Krueger ve takipçilerinin savları bu nedenle kabul edilemez.[2]

Tablo I'de ortaya konan çerçeveden hareketle ve orada önerilen göstergeleri geliştirerek 1970'li yılların sonları ile 1980'li yılların sonları arasında temel ve ikincil bölüşüm ilişkilerinde gözlenen değişmeleri çözümlemeye şimdi başlayabiliriz.

---

[2] A. Krueger, burada eleştirilen "rantlar" kuramının mucididir: "The Political Economy of Rent -Seeking Society", *American Economic Review*, Haziran 1974. Bu konuda ayrıca Bkz. K. Boratav, "Göreli Fiyatlar, Korunma-Müdahale Rantları ve Gelir Dağılımı", *Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

Yukarıda da tartıştığımız gibi, kapitalist üretim biçimi ile ilgili temel bölüşüm ilişkisi işgücü ile sermaye arasındaki karşıtlığı yansıtır. Elimizdeki nicel veriler dikkate alındığında bu ilişkiyi temsil eden en uygun göstergenin *katma değer içinde ücret payı* olduğu söylenmelidir. Katma değerin doğrudan hesaplanması mümkün değilse; ancak saatlik, gündelik, aylık, yıllık ücretlerle ilgili zaman serileri varsa *reel ücretleri* de hesaplayarak alternatif bir gösterge olarak kullanabiliriz. Ancak reel ücretler işçi sınıfının ekonomik durumunun *mutlak* bir göstergesidir; burjuvazi karşısındaki *göreli* durumunun değil... İstihdam ve üretim -dolayısıyla emek verimi- ile ilgili ek bilgiler bulunabilirse, reel ücret serilerini işgücü-sermaye arasındaki ilişkilere ışık tutacak biçimde yorumlamak mümkün olabilir.

Tablo II, bu ücret göstergeleri ile ilgili bulgularımızı sunuyor. Nominal ücretleri reel ücretlere çevirirken "deflatör" olarak toptan eşya fiyatlarının (sütun 2'de ise milli gelir zımni deflatörünün) kullanıldığını vurgulayalım. Bu nedenle bu bulgular, işçinin eline geçen ücretteki değil, sermaye için emek maliyetlerindeki reel değişmeleri yansıtıyor. Tablodan açıkça görüldüğü gibi, ücretler 1976-1978 yılları arasında (pay veya reel düzey olarak ve kullanılan göstergeye veya ücretli gruba göre değişen) bir zirve noktasına çıktıktan sonra 1980'li yıllarda göreli ve mutlak anlamda belirgin bir biçimde gerilemiştir. 1970'li yılların en yüksek düzeyi ile 1980'li yılların en düşük düzeyi arasında reel ücretler (1., 2. ve 5. sütunlardaki bilgilere göre) % 52, % 67 ve % 29 oranında gerilemiştir. SSK'ya bağlı işçilerde ve "genel" ücretlilerde reel ücret gerilemesi aşağı yukarı kesintisiz olarak sürmekte; imalat sanayiinde ise reel ücretlerde 1986 ve 1987 yıllarında yükselmeler gözlenmektedir. Ancak bu ilerleme, genellikle emek verimindeki artışın gerisinde kaldığı için (Bkz. sütun 11-12) sınai

katma değerin içinde ücretlerin payı -yani bir anlamda, işçi sınıfının sermaye karşısındaki göreli ekonomik durumu- 1978'i izleyen on yıl boyunca aşağı yukarı kesintisiz olarak gerilemiştir. 6.-10. sütunlardaki bulgular bu durumu gösteriyor.

Burada sözü edilen reel ücret/verimlilik/ücret payı ilişkileri, aslında nedensel değil tanımsal ilişkilerdir. Bölüşüm dinamiklerini biraz farklı bir perspektifle aydınlatmak amacıyla, reel ücretler ile kâr oranı (veya daha doğru bir ifadeyle "mark-up oranı") arasındaki ilişkinin hangi yönde değişmiş olduğunu incelemeye çalışalım.[3] Kuramsal olarak iki farklı bağıntı söz konusu olabilir: Birincisi, reel ücretlerden bağımsız ve bir hayli istikrarlı bir kâr oranı öngörür. Bu durumun geçerli olması halinde, ücret hareketleri değişmeyen bir kâr katsayısının aracılığıyla fiyatlara intikal eder. Örneğin, sanayide nominal ücret artışları genel fiyat hareketlerinin gerisinde kalıyorsa (reel ücretler düşmüşse), bu sektörde ücret artışlarının yol açacağı fiyat artışları da enflasyonun gerisinde kalır, yani sanayinin göreli fiyatları gerilemiş olur. İkinci bağıntı biçiminde ise, reel ücretlerdeki değişmeler, kâr oranını zıt yönde değiştirir. Reel ücretlerin gerilemesi (yani nominal ücretlerin enflasyonun gerisinde kalması), söz konusu sektörün kâr oranını artırır ve tek başına göreli fiyatın değişmesine yol açmaz. İlk bağıntı biçimini Kalecki'ye ve neo-Keynesgil iktisatçılara, ikinci bağıntı biçimini ise Ricardo, Marx ve Sraffa'ya bağlamak mümkündür[4] Ancak her iki yorumun, neoklasik

---

[3] Burada kullanılan anlamda kâr oranı, toplam gayri safi kârlar ile değişken üretim maliyetleri (ücretler + diğer girdi giderleri) arasındaki orandır. İktisatta kâr oranı geleneksel olarak kâr *bölü* sermaye stoku biçiminde tanımlandığı için buradaki kavramdan farklıdır. Bu ayrımı vurgulamak için bizim kullandığımız kâr oranı genellikle "mark-up" oranı olarak adlandırılır.

[4] Bu konuda ilginç bir çalışma için: B. Gibson et. al., "Terms of Trade and Class Conflict in a Computable General Equilibrium Model", *Journal of Development Studies*, Ekim 1986.

burjuva iktisadının sorunsalı dışında olduğunu vurgulayalım.

Tablo III, Türkiye'de imalât sanayii bakımından bu sorunu aydınlatacak bazı bulgular içeriyor: Tablodaki dönemlemeyi reel ücret hareketlerinin yönünde veya eğiliminde belirgin değişmelerin gözlendiği zaman aralıklarını dikkate alarak yaptık. Görüldüğü gibi, 1963-66'dan bu yana reel ücretlerin artış eğilimi gösterdiği 1967-70 ve 1975-77 alt dönemlerinde kâr oranları düşmüş; aksi yönde ücret hareketlerinin egemen olduğu 1971-74 ve 1978-88 dönemlerinde ise kâr oranları artmıştır. Derhal vurgulayalım ki bu bulgular, istatistiki kesinlik sağlayacak nitelikte değildir ve örneğin *yıllık* hareketler olarak araştırıldığında reel ücretler ile kâr oranı arasındaki karşıtlık Tablo II'deki kadar açık ve seçik gözlenmemektedir. Tablonun bulgularından hareketle ortaya çıkan, ücret-kâr karşıtlığının genel ve orta dönemli bir *eğilim* olarak geçerliliğini savunabileceğimizi sanıyoruz.

Farklı dönemlerdeki sınai kâr oranlarına ilişkin bulgular üzerinde iki son yorum yapalım: Birincisi Tablo III'teki bulguların geçerli olması halinde sanayide "maliyet+kâr" biçiminde özetlenen fiyatlama ilkesinin geçerliliğini hâlâ savunup savunamayacağınız sorusu ile ilgili. Kâr/ücret karşıtlığı (farklı bir ifadeyle artan ücretlerin kâr oranını düşürmesi) üzerindeki nicel bulgular sanayide -tanımsal ürünlerdeki gibi- esnek fiyatlama davranışının egemen olması anlamına gelmez: Ücret-dışı tüm girdiler için istikrarlı; ücret hareketlerine karşı ise kısmen esnek bir kâr katsayısının değişen maliyetlere yüklenmesi ile oluşan bir fiyatlama davranışı Türkiye'de sanayide fiyat oluşumunu biçimlendiriyorsa, bunu "maliyet + kâr" türü fiyatlamanın biraz yumuşatılmış bir biçimi olarak yorumlayabiliriz.

TABLO II: ÜCRET GÖSTERGELERİ, 1976-1989

	Reel Ücret Göstergeleri					Ücret/Katma Değer, %					İmalat Sanayii Göstergeleri			
	SSK'lılar	Ücretliler	İmalat Sanayii			İmalat Sanayii			En Büyük 500 Sınai Firma	Eskişehir Sanayii	Emek Verimi		İstihdam	
Yıllar			Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam			Kamu	Özel	Kamu	Özel
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1976	100.0	100.0*	100.0	100.0	100.0	27.5	34.8	31.7			100.0	100.0	100.0	100.0
1977	102.4	100.0*	130.7	112.7	120.1	40.4	34.6	36.9			87.4	111.1	112.2	99.0
1978	95.2	133.0	136.2	110.9	120.6	46.3	33.1	37.7			73.1	105.1	112.8	108.9
1979	82.3	99.9	126.6	103.9	116.4	48.2	31.8	37.3			59.8	99.7	114.9	103.0
1980	57.6	81.1	123.6	88.1	101.7	35.3	27.6	30.7		60.6	73.0	84.2	112.2	106.4
1981	53.6	79.1	133.1	103.9	106.9	26.3	27.7	27.1		57.9	126.8	91.7	106.2	112.0
1982	54.4	80.6	127.5	95.8	106.2	23.6	26.3	25.1	42.5	51.3	131.5	96.2	104.0	119.5
1983	56.9	74.5	117.4	92.9	100.9	23.3	26.0	24.8	42.7	50.5	101.8	98.2	109.0	108.7
1984	51.8	68.2	96.6	83.1	87.2	22.9	23.8	23.5	38.2	45.0	87.0	102.2	106.0	115.4
1985	49.1	58.2	91.9	84.0	86.0	18.6	22.8	21.2	39.4	47.0	100.7	98.5	104.8	119.2
1986		54.0	94.1	86.9	88.6	12.9	18.2	16.1	32.6	43.9	147.5	119.9	102.7	123.2
1987		53.5	106.7	97.9	99.9	17.0	17.4	17.3	29.5		137.5	132.6	101.6	129.1
1988		43.5	102.5	96.2	97.2	12.8	16.7	15.4	31.8		169.7	127.7	99.5	136.8

* 1976-77

Kaynaklar: Sütun 2. M. Celasun, "Income Distribution and Employment Aspects of Turkey's Post-1980 Adjustment", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1989/3-4'teki bulgulardan -başlangıç yılı değiştirilerek- alınmış; diğer sütunlar tarafımızdan hesaplanmıştır. Sütun 9 ve 10'un hesaplanmasında İstanbul Odası ile Eskişehir Sanayi Odası'nın veri ve bulguları; diğer sütunlarda ise Devlet İstatistik Enstitüsü'nün veri ve yayınları esas alındı.

TABLO III: ÖZEL IMALAT SANAYIINDE
KÂR ("MARK-UP") ORANLARI VE REEL ÜCRETLER

	1963-66	1967-70	1971-74	1975-77	1978-88
Reel ücretlerde Ortalama Değişme (%)	4.7*	6.5	-0.7	15.4	-1.1
Kâr Oranı	27.0	19.4	29.0	26.5	33.9

Kaynaklar ve Notlar: Yıllık değişmelerin ortalaması olarak hesaplanan ücret verileri için: Tablo II; 1963-1982 kâr oranı verileri için: S. Özmucur, *Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini. Dolarla İfadesi ve Gelir Yolu ile Hesaplanması*, İstanbul, 1987. İstanbul Ticaret Odası Yayını, Tablo 6. Özmucur'un "fiyat-maliyet oranı" bulguları, kâr oranına dönüştürülmüş, 1983 ve sonrasına ait rakamlar tarafımızdan DİE İmalat Sanayii anket verilerinden hesaplanmıştır. (*): 1964-66.

İkinci yorum ise bir kez daha dış ticaret rejimi ile "koruma rantları" arasındaki ilişkiyle ilgilidir: Burjuva dış ticaret kuramı, ithalat rejiminde kotaların kaldırılması ile başlayan bir serbestleşme/liberalizasyon dönüşümünün özellikle sahayi ürünlerinde korumadan kaynaklanan "rantların" (aşırı kâr marjlarının) erimesine yol açacağını öngörür. Tablo III'teki dönemlendirmeyi ithalat rejiminin serbestlik derecesine göre yeniden yapacak olursak, korumacı/ithal ikameci 1963-1979 yıllarında özel imalat sanayiinde kâr oranları ortalamasının % 26,5; "liberal" dış ticaret politikalarının egemen olduğu 1980-88 döneminde ise aynı ortalamanın % 34,3'e yükseldiğini saptıyoruz. Daha da ilginci, bu sonuncu dönemde, ithalatta serbestleşmenin 1984'ten itibaren ivme kazandığı dikkate alınarak, 1984-88 yılları için ayrı bir hesaplama yapacak olursak, bu sonuncu alt-dönemde kâr oranlarının ortalama olarak % 35,6 gibi rekor bir düzeye yükseldiğini gözleyeceğiz. Kısacası, son çeyrek yüzyılın verileri dış ticarette serbestiye gidildikçe sanayinin kâr marjlarının göreli olarak yükseldiğini gösteriyor. Buradaki paradoks, kanımızca, verilerle veya hesaplama yöntemleriyle ilgili değil; doğrudan doğruya neoklasik kuramın yetersizliğinden kaynaklanıyor: Kâr oranı bir temel bölüşüm göstergesidir ve bu nedenle dış ticaret rejim-

lerine veya "üretim fonksiyonu"nun yapısına değil; sınıf çatışmalarına ve dengelerine bağlı olarak belirlenir. Marksist ve klasik politik iktisadın temel önermelerinden biri olan "bölüşümün otonomluğu" (yani gelir dağılımının sınıfların birbirlerine ve devlete karşı göreli güçleri tarafından belirlendiği) savı kabul edilirse, görünüşteki paradoks giderilecektir: 1980'li "liberal" yıllar, devlet politikaları aracılığıyla sınıf dengelerinin emek aleyhine, sermaye lehine döndüğü ve bu nedenle sermaye için "yüksek kârlı" olan yıllardır.

Dikkatimizi bu kez de "sermayenin dünya çapında birikiminin gerekleri" açısından Türkiye'nin konumuna çevirelim: 1980'li yıllarda Türkiye burjuvazisi, Türkiye'yi "düşük ücretli" bir ekonomiye dönüştürerek dünya kapitalist sistemi ile bu konumda bütünleşmeye dönük bir strateji izledi. Bu dönüşümün bir yandan sanayi ürünleri ihracatında büyük bir sıçramaya yol açması, öte yandan da ucuz işgücünün Türkiye'nin yabancı sermaye açısından çekiciliğini artıracağı umuluyordu. Bu stratejik yaklaşımı burada tartışacak değiliz. Sadece planlı bir teknolojik gelişmenin dinamizmini tamamen bir kenara bırakan kısa dönemli bir perspektifi yansıttığını; bu nedenle Türkiye burjuvazisi açısından dahi başarılarının kısa dönemli olmasının beklenebileceğini belirtmekle yetinelim.

Bu stratejik yaklaşımın sonuçlarını özellikle 1980'li yıllarda Türkiye'nin yabancı sermaye bakımından çekicilik derecesinin hangi yönde ve ne kadar değişmiş olabileceğini karşılaştırmalı bir çerçeve içinde, Tablo IV ortaya koyuyor. Uluslararası sermayenin Türkiye'deki ücret hareketlerini uluslararası paralar (dolar) cinsinden değerlendireceğini; dolar cinsinden ücretlerdeki değişmeleri emek verimi düzey ve eğilimindeki değişmelerle birlikte potansiyel yatırım alanları olan "benzer" ülkelerle karşılaştıracağını ve ülkeler-arası "çekicilik dereceleri"ndeki farklılıkların böy-

lece ortaya çıkabileceğini söyleyebiliyoruz. Tablo IV'te Türkiye'yi bu bakımdan (o zamanki adıyla) Ortak Pazar'ın yeni üç üyesi ve Asya'nın yeni sanayileşen dinamik ülkesi Güney Kore ile karşılaştırıyoruz[5]. Bu ülkelerin karşılaştırmaya alınması, bunların Türkiye burjuvazisi için "ulaşılması hedeflenen" özellikler taşımaları bakımından da uygundur.

1980'li yıllarda TL'nin dış değerindeki reel aşınma, yani doların Türkiye'deki enflasyondan daha yüksek bir tempoda pahalılanması reel ücretlerdeki gerilemenin üstüne binmiş; böylece yabancı sermaye açısından Türkiye'de işgücünün ucuzlamasının etkileri güçlenmiştir. Farklı bir ifadeyle, herhangi bir ülkede ücretlerin dolar cinsinden ucuzlaması için ya reel ücretler düşürülmeli; ya enflasyonu aşan ölçüde devalüasyonlara gidilmeli; ya da bu ikisi birlikte gerçekleşmelidir. Türkiye'de 1980'li yıllarda her iki yöntem birlikte uygulanmıştır: Tablo IV'ün 1. sütununu, Tablo II'nin 5. sütunu ile karşılaştırdığımızda dolar cinsinden ücretlerdeki gerilemenin, yerli para cinsinden reel ücretlerdeki düşüşleri fazlasıyla aşmış olduğu gözleniyor. Türkiye ekonomisinde 1977-1987 arasında ücretler cephesinde ne derecede derin bir operasyonun gerçekleştiği tablodaki karşılaştırma sonunda iyice ortaya çıkıyor: Diğer dört ülkenin hepsinde dolar cinsinden ücretlerin % 28 ile % 174 arasında artmış olduğu bir dönemde, Türkiye'de ücretlerde % 20-30'luk bir gerileme söz konusu olmuştur. Türkiye burjuvazisinin "düşük ücretli" bir ekonomi yaratma hedefi on yılda tam bir başarı kazanmıştır.

---

[5] Buradaki sorunsal çerçevesinde kullanılabilecek farklı ölçütlerin tartışıldığı ve uygulandığı bir çalışma için: K. Boratav, "Türkiye İmalat Sanayiinin AET'deki Geleceği Açısından Uluslararası Ücret ve Emek Verimi Karşılaştırmaları", 1987 *Sanayi Kongresi Bildirileri*, Makine Mühendisleri Odası, Ankara, 1987.

TABLO IV: EMEK VERİMİ VE $ CİNSİNDEN SAATLİK ÜCRET KARŞILAŞTIRMALARI: İMALAT SANAYİİ

	TÜRKİYE			GÜNEY KORE			İSPANYA			YUNANİSTAN			PORTEKİZ		
YILLAR	Ücret $	Ücret İndeks	E. Verimi İndeks	Ücret $	Ücret İndeks	E. Verimi İndeks	Ücret $	Ücret İndeks	E. Verimi İndeks	Ücret $	Ücret İndeks	E. Verimi İndeks	Ücret $	Ücret İndeks	E. Verimi İndeks
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1977	1.61	100.0	100.0	0.62	100.0	100.0	2.03	100.0	100.0	1.47	100.0	100.0	1.24	100.0	100.0
1978	1.82	113.0	92.5	0.84	135.5	112.4	2.53	124.6	124.3	1.82	123.8	101.6	1.26	101.6	90.5
1979	2.46	152.8	71.9	1.09	175.8	116.4	3.55	174.9	133.1	2.17	147.6	101.9	1.35	108.9	96.6
1980	1.67	103.7	69.8	1.04	167.7	111.6	3.94	194.1	136.1	2.40	163.3	97.8	1.62	130.6	110.9
1981	1.64	101.9	80.1	1.11	179.0	114.7	3.64	179.3	142.3	2.35	159.9	93.3	1.59	128.2	138.5
1982	1.40	87.0	83.2	1.19	191.9	115.0	3.58	176.4	147.8	2.60	176.9	93.7	1.47	118.5	94.6
1983	1.36	84.5	80.0	1.24	200.0	117.2	3.15	155.2	153.7	2.36	160.5	94.2	1.23	99.2	98.7
1984	1.12	69.6	76.1	1.23	198.4	128.0	3.17	156.2	152.6	2.33	158.5	94.2	1.18	95.2	102.1
1985	1.11	68.9	82.2	1.33	214.5	131.3	3.27	161.1	155.8	2.27	154.4	97.9	1.17	94.4	103.4
1986	1.12	69.6	99.8	1.41	227.4	155.2			184.2	2.53	172.1	91.1	1.59	128.2	113 5
1987	1.29	80.1	103.3	1.70	274.2					2.74	186.4	90.7			

Kaynaklar ve Notlar: Ana kaynaklar ve yöntemler için Bkz. K. Boratav, "Türkiye İmalat Sanayiinin AET'deki Geleceği Açısından Uluslararası Ücret ve Emek Verimi Karşılaştırmaları", *1987 Sanayi Kongresi Bildirileri*, Makine Mühendisleri Odası., Ankara, 1987. Bu kaynakta 1984-85'e kadar uzanan bulgular mümkün mertebe güncelleştirilmiş; aylık ücret bulguları saatlik ücretlere her ülke için ILO Yıllıkları'nda verilen haftalık çalışma saatleri kullanılarak çevrilmiş; Türkiye için ise iş kanunundaki çalışma saatleri esas alınmıştır. Türkiye dışında, imalat sanayii katma değeri ve işçi sayısı verilerinde bazı hallerde farklı ve birbiriyle tutarsız kaynaklar kullanmak gerektiğinde iki ayrı kaynağın aynı yılı kapsadığı durumlarda en son yıla ait "farklılık katsayısı" diğer yıllar için de kullanılarak bir seri diğerine dönüştürülmüştür.

Ancak yabancı sermaye açısından Türkiye'nin çekicilik derecesindeki değişmeler -yukarıda da değindiğimiz gibi- emek verimi eğilimlerine de bağlıdır. Tablo IV'te bu açıdan da beş ülke arasında yapılan bir karşılaştırma, Türkiye sanayiinde verimliliğin aynı dönem içinde esas olarak durağan kaldığını; sınai gelişme bakımından herhangi bir iddia taşımayan Yunanistan dışındaki üç ülke ile Türkiye arasındaki üretkenlik hareketlerinin belirgin bir biçimde ülkemiz aleyhine seyrettiğini gözlüyoruz. 1977 ile ortak verilerin var olduğu son yılı karşılaştırdığımızda imalat sanayiinde emek verimliliği bakımından Türkiye'nin Portekiz, Güney Kore ve İspanya'nın % 12, % 36 ve % 46 gerisinde seyrettiğini saptıyoruz. Türkiye, yabancı sermayeyi çekmek veya ihracata yönelmek hedefleri açısından kısa dönemde bu handikapı ücretlere yüklenerek ve devalüasyonlarla aşmaya çalışmış; kısmen de bunu başarmıştır. Ancak bu "başarı"nın sürdürülmesinin ne kadar güç olduğu on yılı aşan sürekli bir gerilemeden sonra 1989-1990 yılında, sendikaların oldukça yüksek ücret anlaşmaları yapmaları ve aynı yıllarda devalüasyonun enflasyonun gerisinde kalması ile ortaya çıkıyor. Sanayileşme ve hatta uluslararası rekabet bakımından -kısacası sadece yabancı sermaye açısından değil, ulusal ekonominin geleceği açısından- kalıcı olan başarı sermaye birikiminin boyutları, etkinliği ve emek verimi ile ilgili göstergelerin yüksek bir tempoda seyredip seyretmemesi ile ortaya çıkar. Bu açıdan 1980'li yılların büyük ölçüde "kayıp yıllar" olduğunu gözlüyoruz. İşçi sınıfının sırtından gerçekleştirilen çok ağır bir operasyon -"benzer" ülkelerdeki gelişmelerin aksine- sanayileşmenin uzun dönemli dinamizmine katkı yapacak edinimler gerçekleştirememiştir.

İşgücü-sermaye ilişkilerinin 1980'li yıllarda dramatik bir biçimde emek aleyhine dönüşmüş olmasının arkasında yatan sınıfsal tavırlar ve devlet politikaları üçüncü ve dördüncü bölümlerde ayrıca tartışılacak. Burada, kısaca, 12

Eylül rejiminin bu dönüşümde ana etken olarak ortaya çıktığını; sıkıyönetimin, 1982 Anayasası'nın, bunu izleyen yasal ve idari düzenlemelerin, Ulusu ve Özal hükümetlerinin aynı doğrultudaki kararlı uygulamalarının işgücü piyasasına, sendikal örgütlenmeye, toplu sözleşme düzenine, sosyal güvenlik sistemine getirdikleri ekonomi dışı kısıtlamaların belirleyici olduğunu vurgulamakla yetinelim.

İşgücü piyasasında gerçekleştirilen bu büyük çaplı operasyonun hedefi, bizce, işgücünün değerinde anlamlı bir düşüşü (veya daha "tarafsız" bir ifade ile emek arz eğrisini bütünüyle aşağıya kaydırmayı) sağlamak idi. Bu hedefin gerçekleşmiş olduğu da açıktır. Bu doğrultuda ve boyutlarda yapısal bir kayma bir kere gerçekleştirildikten sonra aynı nitelikte operasyonları tekrarlamak gereksiz ve yararsız görülebilir ve genel fiyat hareketlerine, hatta verimliliğe bağlı ücret sözleşmeleri artık gündeme gelebilir. Bu yönde bir tavır değişikliğini, burjuvazi ve siyasi iktidar "toplumsal barış" erekleri bakımından da yeğleyebilir. Bu çözümlerin reel ücret düzeylerini veya ücret *bölü* katma değer oranlarını düşük noktalarda dondurmak anlamına geleceği, dolayısıyla sermayenin uzun dönemli çıkarları ile uyumlu olacağı da açıktır. Ancak böyle bir çözümün işçi sınıfı için kabul edilemez olduğu; 1989 yılından itibaren toplu sözleşmelerde sendikaların sadece enflasyona veya emek verimi hareketlerine bağlı ücret artışlarını kesinlikle reddetmeleri; gündeme 1980'li yıllardaki kayıpların adım adım telafisine dönük ücret artışlarını getirmeleri ve bu taleplerini kısmen hayata geçirebilmeleri ile ortaya çıkmıştır. Kısacası, bizim tablolarımızda 1988'e kadar getirdiğimiz bölüşüm dinamikleri 1989'dan itibaren işçi sınıfı için geçerliğini yitirmiş görünüyor. İşçi ve sendika hareketinde 1980'li yıllarda gözlenen farklı tavırların ardında yatan toplumsal, ideolojik ve politik etkenleri dördüncü bölümde ayrıca tartışacağız.

III. Köylülük ile Tüccar/Tefeci (Ticari/Mali Sermaye)

Küçük meta üretiminin en yaygın üretim ilişkisi olduğu bir tarımsal yapı için en uygun bölüşüm şeması nedir? Ücretli işçiliğin ve kiracılığın bulunmadığı "saf" biçimiyle küçük meta üretiminde köylü tarafından üretilen safi hâsılanın ticari kâr, tefeciye veya bankalara ödenen faiz ve net üretici geliri arasında paylaşılması gerekli çerçeveyi oluşturur. Böyle bir çerçevenin uygulanmasında hareket noktası olarak tarımsal ürünlerin nihai piyasalardaki fiyatları alınır. Her ürün için birim üretim giderlerinin, taşıma-depolama giderlerinin ve işlenen ürünlerde köylü işletmesinin dışında oluşan katma değer öğelerinin nihai fiyattan düşülmesi gerekir. Bu ayıklamalardan sonra saptanan nihai fiyat ile çiftçinin eline geçen net fiyat arasındaki marjın -ticari marjın- göreli büyüklüğü, üreticinin tüccar tarafından sömürülme derecesini belirler. Çeşitli ürünler için katma değerin net üretici geliri ile ticari kâr arasında paylaşımı, dolaysız üretici ile onun yarattığı artı-ürüne el koyan tüccar (ticari sermaye) arasındaki temel bölüşüm karşıtlığını temsil eder. Safi hâsılaya (çiftçinin eline geçen net fiyata) düşen faiz yükünün ayrıca hesaplanması gerekir; bu da küçük meta üretiminin diğer sömürücü kategorisini oluşturan tefecinin (veya finans kapitalin) bölüşüm payını ortaya koyar.[6]

Bu türden bir bölüşüm hesaplamasını tam olarak yapabilmek için gereken veri tabanı köyler ve ürünler üzerindeki monografilerden oluşabilir; ancak bunları da tutarlı ve kesintisiz zaman serileri oluşturacak biçimde yapmak mümkün değil. Bunun yerine tüccar/üretici paylarındaki

---

[6] Bu bölüşüm şemasının biçimsel bir sunumu ile yöntem ve kuram sorunlarının tartışılması için Bkz. K. Boratav, "Küçük Üreticilikte Bölüşüm İlişkileri", *SBF dergisi*, Aralık 1972 ve *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, SBF Yayını, Ankara, 1980; İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

değişmeleri kısmen ifade edebilecek olan *ticari marjların zaman içinde seyrini* fiyat serilerinden tahmin etmek mümkündür. Tablo V'te belli tarımsal/tarım kökenli malların perakende/ihraç fiyatları ile çiftçinin eline geçen fiyatları arasındaki makasın zamanla ne kadar açılıp kapandığını gösteren 4-9. sütunlar bu hesaplamanın sonuçlarını gösteriyor.

Bu şemada köylünün girdiler yoluyla karşılaştığı bölüşüm ilişkilerine yer yoktur. Tüm nicel bölüşüm çözümlemeleri *katma değer* üzerinden yapıldığı için ve girdi maliyetlerini de içeren fiyat ise *gayri safi üretim değerini* ifade ettiği için bu, yanlış değildir. Ancak bu dışlama girdilerden gelen fiyat değişmelerini küçük üreticinin bölüşüm ilişkilerini etkilemediği anlamına gelmez. Özellikle tarımın tipik fiyatlama davranışı olan *esnek fiyatlama* durumunda girdi maliyetlerinin artması çiftçinin eline geçen gayri safi fiyatı etkilemez; çiftçinin net üretici gelirini ise aşındırır; farklı bir ifadeyle, çiftçinin yarattığı değer (birim ürün için harcanan toplumsal bakımdan gerekli emek zamanı) değişmediği halde çiftçinin elinde kalan üretici payı azalmıştır. Bu artı-ürünün bir bölümüne tarımsal girdileri pazarlayan ticaret sermayesi veya bunları üreten ulusal veya yabancı sanayi sermayesi tarafından el konması anlamına gelir. Çiftçi ile ticaret ve/veya sanayi sermayesi arasındaki bu bölüşüm karşıtlığını Tablo V, sütun 1-2'de hesaplanmış olan tarım *ticaret hadleri* kısmen ifade ediyor. Bu gösterge, milli gelir veya toptan eşya fiyatları serilerinden hesaplanan tarımsal fiyatlarla, yine aynı serilerden hesaplanan sınai fiyatlar arasındaki makasın zaman içinde hangi doğrultuda ve ne kadar hareket ettiğini ortaya koyuyor. Tarımsal fiyatların çiftçinin eline geçen fiyatları sınai fiyatların ise çiftçinin üretim girdileri için sektör dışına ödediği fiyatları temsil ettiği varsayılırsa, böylece hesaplanan iç ticaret hadlerindeki hareketlerin küçük üreticinin karşı karşıya bu-

lunduğu bir diğer temel bölüşüm ilişkisindeki değişmeleri yansıttığı kabul edilebilir. S. Mutlu'nun bulgularına dayanan sütun 3 ise aynı ilişkiyi çiftçinin eline geçen fiyatlarla girdi ve sermaye malı fiyatları arasındaki makası hesaplayarak yani doğrudan doğruya ortaya koyuyor.

Toparlayacak olursak, Tablo V'te hesaplandığı biçimiyle ticari marjlar köylünün yarattığı artığa *ileri* piyasa ilişkileri içinde el konulması ile ilgilidir ve nihai ürün fiyatları ile çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki göreli fiyat hareketleri ile ortaya çıkar. İç ticaret hadleri ise köylünün *geri* piyasa bağlantıları içinde (girdi piyasalarında ticari/sınai sermaye tarafından) "sıkıştırılma" derecesindeki değişmeleri yansıtır. Burada da çiftçinin eline geçen fiyatlar ile girdi fiyatlarından oluşan göreli fiyatlardaki değişmeler söz konusudur. Bu göstergelere, yukarıda değinildiği gibi faiz yükü ile ilgili nicel tahminler eklenmedikçe, küçük meta üretiminin bölüşüm ilişkileri tam olarak kapsanmamış olur. Bir kez daha vurgulayalım ki burada göreli fiyat hareketlerine dayanılarak yapılan yorumlar, piyasaya dönük orta ve küçük boyutlu köylülük ile sınırlıdır ve kapitalist ve yarı-feodal ilişkileri kapsamaz.

Tablo V'in bulgularının bu kavram çerçevesi içinde bir değerlendirmesini yapalım. Ortaya çıkan en çarpıcı bulgu, 1970'li yılların sonları ile 1986-89 arasında tarımın ticaret hadlerinde meydana gelen dramatik düşmedir: Bu düşme, zımni milli gelir deflatörü ile % 50'ye, toptan eşya fiyatları ile (1987 itibariyle) % 40'a, Mutlu'nun bulgularına göre ise (1979-1986 arasında) % 43'e ulaşmaktadır. İç ticaret hadlerindeki büyük çöküntü 1977-1980 yılları arasında gerçekleşmiş; bunu izleyen 1980'li yıllarda ise göreli fiyatların tarım aleyhine aşınması yavaş bir tempo izlemiştir. Ancak, bu dahi tek başına olağandışı bir gelişmedir; zira önceki tüm dönemlere ilişkin bulgular, iç ticaret hadlerinde beş-altı yıllık bozulmaların benzer süreli düzelmelerle

TABLO V: TARIMSAL TİCARET HADLERİ VE TİCARİ MARJLAR: 1976-1986

	Ticaret Hadleri			Ticari Marjlar					
YILLAR	GSYİH Deflatörü	Toptan Fiyatlar	Girdi Fiyatları	Ekmek/ Buğday	Şeker/Ş. Pancarı	İ.Basma/ Pamuk	Margarin/ Ayçiçeği	Tütün (x)/ Tütün (c)	Pamuk (x)/ Pamuk (c)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1976	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1977	102.6	97.2	115.8	105.7	91.7	88.3	87.6	79.2	120.1
1978	85.1	85.0	124.6	110.7	93.8	81.6	99.5	100.2	134.2
1979	69.3	67.5	127.1	118.2	99.2	68.0	92.6	84.7	155.2
1980	59.8	62.7	72.1	122.1	190.1	67.8	118.2	182.4	107.6
1981	59.8	67.7	66.3	106.8	135.1	186.0	133.5	183.6	164.4
1982	53.7	63.0	60.8	118.6	121.9	72.5	126.7	199.1	183.5
1983	51.9	58.8	62.7	130.0	118.7	95.9	113.4	243.6	203.3
1984	52.7	66.8	63.7	121.9	118.7	93.1	188.1	250.5	222.4
1985	49.7	63.3	62.6	120.2	112.3	114.8	141.1	224.1	265.1
1986	48.2	60.1	71.9	116.5	115.9	102.4	124.9	225.1	221.6
1987	50.5	61.0		136.9	102.6	80.2	126.2	224.1	219.0
1988	46.0			164.8	99.9	112.6	170.3	274.8	280.1
1989	51.8								

Kaynaklar ve Notlar: Bütün sütunlar için 1983, 1987 ve 1989 Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) İstatistik Yıllıkları. Sütun 2 Hazine Müsteşarlığı toptan eşya fiyatları indeksinin tarımsal ve sınai mal grupiarının fiyat hareketlerinden hesapiandı. Sütun 3. S. Mutlu "Price Scissors in Türkish Agriculture", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1990, 17/1-2. Tablo 1 ve 2'den hesaplandı. Sütun 4-7 İstanbul perakende fiyatları indeksi ile çiftçinin eline geçen fiyatlar indeksi arasındaki oranın indeksidir. Burada 1988'e ait ürün fiyatları DİE'nin henüz yayımlanmamış geçici rakamlarından alındı. Sütun 8 ve 9 birim ihraç fiyatları ile çiftçinin eline geçen fiyatlara ait indekslerin birbirine oranlanması ile elde edilen değerin indeksidir. Ancak burada 1985-88'e ait tütün ve pamuk fiyatları (artık yayımlanmayan) çiftçinin eline geçen fiyatlar değil. DİE tarafından sağlanan borsa fiyatlarıdır. Pamuk fiyatı sütun 6'da kütlü, sütun 9'da saf pamuğa aittir.

telafi edildiğini göstermekte iken, 1977'yi izleyen fiyat çöküntüsü 10-12 yıl sonra hâlâ telafi edilmiş değildir. Gerçekten de Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye köylüsü bu derecede ağır ve uzun süreli bir diğer fiyat şoku ile karşılaşmamıştır. 1978-1989 dönemi ile karşılaştırılabilecek tek dönem büyük buhranı izleyen 1930'lu yıllardır. Ancak bu yıllarda iç ticaret hadlerinde tarım aleyhine değişme (aynı serileri kullanarak ve 1928-29'u izleyen yedi ve beş yıl içinde) sadece % 27 ve % 44'ü bulmuştur.[7]

Dikkatimizi bu kez de diğer bölüşüm göstergemiz olan ticari marjlara -nihai fiyatlarla, çiftçinin eline geçen fiyat arasındaki makasa- yöneltelim: Tablo V'te 4.-9. sütunlarda farklı ürün grupları için gözlendiği gibi, özellikle 1978-79'dan itibaren genellikle ticari marjların çiftçi aleyhine açıldığını saptıyoruz. Tek istisna, dönem boyunca belli bir trend göstermeyen şeker/şeker pancarı fiyat ilişkileridir.

Tablonun kapsadığı ücret mallarında ticari marjların 1980'li yıllarda açılması, çiftçinin eline geçen fiyatlarda gerçekleşen reel gerilemenin, kentli tüketicilere yansımadığını gösteriyor. Daha farklı bir ifadeyle, dönem boyunca göreli fiyatlar hem çiftçinin, hem de kent emekçilerinin aleyhine dönmektedir. Bu dönüşümün ardında sözü geçen ücret mallarına dönük sübvansiyonların ve fiyat kontrollerinin kaldırılması veya sınırlanması etkili olmuştur. Bu fiyat operasyonu bu malları pazarlayan -ve daha önce fiyat denetimleriyle karşılaşan- ticaret sermayesi ile sübvansiyon yükü hafifleyen Hazine'nin lehine olmuştur. Devlet bütçesinde böylece sağlanan "mali rahatlama"nın nihai olarak hangi grupları etkilemiş olduğu ayrı bir araştırma konusudur.

Sadece bölüşüm sorunları açısından değil, dış ticaret politikaları bakımından daha da ilginç olan sonuç, pamuk

[7] Bkz. K. Boratav, "Birikim Biçimleri ve Tarım", *İİ. Tez*, Kasım 1987.

ve tütünün (Türk lirası cinsinden hesaplanan) ihraç fiyatları ile çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki makasın da açılmış olmasıdır. Burjuva iktisadının beklentilerine göre, Türk lirasının dış değerinin sürekli olarak aşındığı ve ihracata dönük politikaların stratejik öncelik kazandığı bir dönemde, fiyatların ihracata dönük ürünleri üreten çiftçilerin lehine dönmesi gerekirdi. Bu kuramsal yaklaşım, köylü/ticaret sermayesi (ihracatçı) arasındaki temel bölüşüm karşıtlığını göz ardı ettiği için yanıltıcıdır. Nitekim Tablo V'te, gözlenen fiyat hareketleri sözü geçen beklentilerin tam karşıtı doğrultuda gerçekleşmiş; pamuk ve tütün için 1976-1989 arasında birim ihraç fiyatları ile çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki makas % 175-180 dolaylarında açılmıştır. Farklı bir ifadeyle, bu iki üründe 1980'li yıllara damgasını vuran dış ticaret ve döviz kuru politikaları köylü aleyhine, ihracata dönük ticaret sermayesi lehine işlemiştir.

Köylü üreticinin faiz ödemeleri aracılığıyla tefeciye ve bankalara kaptırdığı artı-ürünün göreli büyüklüğündeki değişmelere gelince, bu doğrultuda Türkiye çapında ve sürekli tahminlere imkân verecek kaynaklardan yoksunuz. Ancak kaba bir fikir edinmek üzere 1984 yılı içinde Çukurova bölgesinde Doğruel'ler tarafından yapılan bir alan çalışmasının bulgularını kullanalım: Buna göre, 250 dönümün altında toprak işleyen çiftçiler cari üretim giderlerinin % 47'sini kredilerle karşılamakta ve bu kredilerin % 85 kadarını tefeci ve tüccardan elde etmekte idiler. "Gayri resmi" kredi piyasasında 3-6 ay vadeli borçlanmalar için vade sonu itibariyle % 50 faiz işletilmekte idi. Tarımsal fiyatların girdi fiyatlarına göre gerilediği ve bir dönemde küçük/orta çiftçilerin cari giderlerini karşılamada giderek daha fazla borçlanmaları kaçınılmaz oluyor. Çukurova bulgularının Türkiye için geçerli olduğunu varsayabilse idik,

tarımsal safi hâsılanın % 7,7'sine tefeci faizi biçiminde el konmuş olduğu sonucuna ulaşırdık.[8]

Tarımda göreli fiyatların dramatik bir biçimde köylü aleyhine dönüşmesinin ardında yatan etkenler nelerdir? Bunların başında, şüphesiz, devlet politikaları geliyor. Ücretler üzerindeki operasyonun aksine, tekstil lobisi gibi birkaç grubu dışlarsak, burjuvazinin tarımsal fiyatlar üzerinde açık-seçik bir talebi yoktu. Buna karşı, 1980'li yıllarda Türkiye'deki iktisat politikaları üzerindeki etkileri aşırı derecede artmış bulunan uluslararası finansın üst kuruluşları, özellikle Dünya Bankası, tarıma dönük devlet politikalarının adım adım tasfiye edilerek bu sektörün giderek artan boyutlarda piyasa güçlerine teslim edilmesini talep etmekteydi. Bu telkinlere teslim olan siyasi iktidar, tarım destekleme politikalarının kapsamını ve hacmini belirgin bir biçimde daraltu: 1976 yılında, yani kriz yıllarının arifesinde tarımsal destekleme alımları için yapılan ödemelerin tarımsal katma değere oranı % 20,4 iken, 1980-87 yılları ortalaması olarak aynı oran % 12'ye düşmüştür. Destekleme fiyatlarının da aynı dönemde reel olarak aşındığını saptıyoruz. Ekonometrik çalışmalar destekleme fiyatlarının tarımsal fiyatların belirlenmesinde önemli roller oynadığını ortaya koymuştur. Gerileyen destekleme alımları ve destekleme fi-

---

[8] Çukurova bulguları için: F. Doğruel ve A. S. Doğruel, "Çukurova Bölgesinde Tarımsal Üretimin Finansmanı ve Küçük Üreticilik", (teksir), Adana, 1987. Tarımsal GSYİH'de faiz payı tahminimiz şöyle hesaplandı: 1971 yılında DİE' nin tarım GSYİH hesaplarında kullandığı temel verilere göre emek-dışı üretim maliyetlerinin tarımsal katma değere oranı % 28,9 idi. Bu oranın değişmediğini varsayalım ve Doğruel'lerin bulgularını Türkiye için de geçerli kabul ederek borçlanmalar yoluyla finanse edilen maliyetlerin oranını % 47 olarak ve tefecilere ve bankalara ödenen ağırlıklı faiz haddini -tefeci faizini yıllık faize dönüştürmeksizin- % 56,7 olarak alalım. Bu durumda toplam faiz ödemeleri tarımsal GSYİH'nin % 7,7'sine ulaşacaktır: (0,289 x 0,47 x 0,567= 0,077). Bu hesaplamada tamamen piyasaya dönük bir yörenin orta/küçük işletmelerine ait katsayılarını kullandığımız için sonucumuzun yüksek bir tahmin verdiğini belirtelim.

yatları, yani tarıma dönük devlet politikaları, köylünün karşılaştığı fiyat şokunun ana belirleyicileri arasında yer alıyor.

Tarım/sanayi fiyat makasının çiftçi aleyhine açılmasına yol açan bir diğer etken ise, bu döneme damgasını vuran iktisat politikalarının bu iki sektöre egemen olan farklı fiyat davranışları ile birleşmesi olabilir: Döviz kuru ve KİT fiyatları hareketlerinin katkısıyla girdilerden kaynaklanan maliyet artışlarını maliyet + kâr fiyatlaması sayesinde nihai fiyatlara yansıtan (ve bu arada -yukarıda gösterildiği gibi- kâr marjlarını da yükselten) sanayi sektörü, esnek fiyatlamaya "mahkûm" kalan (dolayısıyla maliyet artışlarını "sineye çeken") tarıma karşı avantajlı durumda olacaktır. Bu farklılık, özellikle talep-kısıcı iktisat politikalarının uygulandığı dönemlerde, iktisadi daralmanın yükünü büyük ölçüde çiftçinin sırtına yıkacak bir mekanizma oluşturur.

Fiyatlardaki bozulmalar köylülüğün saflarında ne türde telafi ve uyum mekanizmaları doğurmuştur? Bu mekanizmalar sayesinde fiyat bozulmalarının reel gelirlere yansıması önlenebilmiş midir? Bu soruların tartışılmasını dördüncü bölüme erteliyoruz.

IV. Burjuvazinin İç Bölünmeleri

İlk aşamada dolaysız üreticilerden el konan artık burjuvazinin alt-grupları arasında yeniden paylaşılır. Mali varlıklar veya borçlar üzerindeki getiri/faiz oranları -ve bu ikisi arasındaki marjlar-, tarımsal olmayan ürünler üzerindeki ticari marjlar ve bunlardaki değişmeleri temsil eden göreli fiyat hareketleri ile mali sistemin vergi, sübvansiyon ve transfer öğeleri ikincil' bölüşüm ilişkilerini belirleyen etkenlerdir. Burjuvaziyi etkileyen göreli fiyat yapılarının bir bölümü iktisat politikalarınca belirlenir. Bunlara örnek olarak döviz kurları ve KİT fiyatları gösterilebilir. Döviz kuru ithalat maliyetlerini, KİT fiyatları da genellikle sanayi

girdilerinin maliyetlerini belirler; bunlardaki değişmeler nihai fiyat ile değişken maliyetler arasındaki marjları, yani göreli fiyatları -fiyatlama ilkesine bağlı olarak- etkileyebilir. Döviz kurları, keza, ihracatçının eline geçen birim fiyatı belirler; sanayi ürünü ihracatı söz konusu ise ve ihracatçı ile sanayici ayrı "ajanlar" ise, sınai fiyatlar ile ihraç fiyatları arasındaki marj -yani göreli fiyatlar- kur değişmelerinden etkilenebilir. Aynı etkeni ticari sermaye ile ihraç ürünü üreten köylü arasındaki temel bölüşüm ilişkisi çerçevesinde önceki kesimde incelemiştik. Faizler ve finans sistemiyle ilgili politikalar finansal aktifler ve pasiflerle ilgili getiri oranlarını belirler. Burjuvazinin ikincil bölüşüm ilişkileri içinde farklı ve karşıt konumlarda bulunan ve sözünü ettiğimiz iktisat politikası öğeleri üzerinde iktidarın karar alma süreçlerini etkilemek ve belirlemek için çekişen alt -grupları sınai, ticari, mali sermayeden ve rantiyelerden oluşur. Farklı bir ifade ile, burada sözü edilen mekanizmalar ve politikalar, artığın genellikle burjuvazinin sanayici, tüccar, bankacı ve rantiye öğeleri arasında yeniden paylaşımını etkiler ve dolayısıyla bu alt-gruplar arasında karşıt bölüşüm ilişkileri doğmuş olur.

Yukarıda "genellikle" dedik; zira, sözü geçen gruplar arasındaki işlevsel ve dolayısıyla kavramsal ayrımlar açıkseçik olmakla birlikte, Türkiye ekonomisinin somut koşullarında bunlar iç içe geçmiş durumda olabilirler ve hatta -özellikle rantiyeler için- toplumsal tabakalaşmanın diğer kesitleriyle kaynaşma durumları da gözlenebilir. Bu tür girift ilişkilerin anatomisini bir sonraki bölüme erteliyoruz. Şimdilik, sözü geçen alt-grupların dökümü ile yetinerek sınai, mali, ticari sermaye ile rantiyelerin göreli ekonomik durumlarındaki değişmeleri yansıtan bazı nicel göstergeleri incelemekle yetineceğiz. Tablo VI, bu göstergeleri özetliyor.

Tablonun kapsadığı tek emekçi grup olan memur maaşları ile ilgili göstergelerle başlayalım: Görüldüğü gibi,

devlet memurları 1980'li yıllarda bir bütün olarak işçi ve köylülerin kaderlerini paylaşmışlardır: Maaşlar, gerek pay olarak, gerekse reel anlamda dönem boyunca % 50'nin üstünde aşınmıştır. Bu olgu karşısında, 12 Eylül sonrasını, "bürokrasinin egemenliği" olarak nitelendirmenin nasıl mümkün olacağını anlamamız mümkün değildir. Askeri bürokrasi için maaş göstergelerini ayrıca hesap etmemiz mümkün olsa idi Tablo VI'da ortaya çıkan *eğilimin* çok farklı olacağını sanmıyoruz. Ayrıcalıklı öğeler sayesinde subay maaşlarının ortalama memur maaşlarının bir hayli üstünde olduğu malumdur ve bu farkın 1980'li yıllarda daha da açılmış olması mümkündür. Buna ek olarak subayların daima parasal olmayan ayrıcalıkları olagelmiştir. Ancak, her şeye rağmen subay maaşlarındaki değişmeler (yani eğilim) memur maaşları ile esasta aynı etkenlere bağımlıdır ve bu nedenle "askeri bürokrasi"nin de 12 Eylülü izleyen dönemde göreli -ve muhtemelen mutlak- ekonomik durumunun bozulduğunu tahmin edebiliriz. Geniş kitlesiyle bürokrasi ise -askeri bürokrasinin alt katmanlarıyla birlikte- 1980'li yıllarda sadece hayat düzeyinde değil, günlük yaşamın *niteliğinde* de düşkünleşmiştir: Bu tabakanın giderek artan sayılarda mensupları, büyük kentlerin orta halli semtlerinden gecekondu bölgelerine kaymışlar; geçimlerini kısmen marjinal faaliyetlerden elde eder olmuşlar; kamu sektörünün saygınlığının yitmesine de paralel olarak rüşvet ve yozlaşma batağına giderek daha fazla saplanmışlardır. Kısacası, kimi çevrelerce hâlâ Türkiye toplumunun "egemen sınıfı" olarak görülen bürokrasinin durumu yürekler acısıdır.

Burjuvazinin iç bölünmelerine yönelecek olursak, Tablomuz, bu dönemi, "öncelikle rantiyenin, ikinci olarak da mali sermayenin imparatorluğu" olarak nitelendirmemize imkân verecek bulguları açık seçik ortaya koyuyor: 1980'li yıllarda sınai artığın iç dağılımında faiz ödemeleri vergiden

önceki kârlar karşısında çarpıcı bir biçimde ilerlemiştir. Tablonun kapsadığı sanayi gruplarında sınai artık içinde faizlerin payı 1983 sonrasında % 40-68 arasında bir yer işgal ediyor, bu payın 1980 öncesinde (Eskişehir verilerine göre) % 15'in altında olduğu dikkate alınırsa, sonraki yıllarda sınai kâr/faiz karşıtlığının ne kadar belirgin bir biçimde sanayi sermayesi aleyhine çözülmüş olduğu ortaya çıkar. Bu durumun sanayiciler katında yarattığı tepkileri üçüncü bölümde tartışacağız.

Gayri safi faizlerdeki büyük artışın yarattığı kazançlar hangi gruplar arasında paylaşılmıştır? Tablonun IIA, IID ve IIIA-IIIE sıraları bu soruyu yanıtlama doğrultusunda bazı ipuçları veriyor: 1980-1989 arasında mali kuruluşların GSYİH içindeki payı neredeyse ikiye katlanarak yükselmiştir (sıra IIC2) ve bu gelişmeden asıl yararlanan gelir türünün, banka emekçilerinin ücretleri değil, banka, kârları olduğu, sıra IID'den anlaşılmaktadır.[9]

Öte yandan, banka kârlarını rantiyelere intikal eden faizlerle karşılaştırırsak, rantiye gelirlerindeki artışın mali sermayenin kazançlarının bir hayli üstünde seyrettiği açıkça ortaya çıkıyor: Vadeli mevduat, döviz hesapları ve devlet tahvillerinden elde edilen faizlerin 1988'de GSYİH'nin % 14,1'ine ulaşmış olması şaşırtıcı bir gelişme olarak gözleniyor. Sayıları herhalde birkaç yüz bini geçmeyen rantiyelere intikal eden bu payın ne derecede çarpık bir bölüşüm tablosu oluşturduğu, aynı yıl Türkiye'de faal nüfusun yarıdan fazlasının geçimini sağlayan tarım kesiminin milli gelir içindeki payının % 17,6 olduğu dikkate alınırsa ortaya çıkacaktır. Sıra IIID'ye göre, 1977-1988 arasında faiz gelirleri reel olarak 28 misli artmış görünmektedir. Bu hesaplamalara rantiye gelirlerinin pek çok kaleminin ve al-

[9] Türkiye Bankalar Birliği'nin 1987 verilerine göre sayıları 67.000'i bulan banka memurlarının maaşlarının ekonomideki genel ücret hareketlerini izlemiş olduğunu rahatlıkla varsayabiliriz.

TABLO VI. IKINCIL BÖLÜŞÜM ILIŞKILERI: GÖSTERGELER, 1977-1989

	1977	1979	1980	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
I. SINAI ARTIK IÇINDE FAIZLERIN PAYI (%)										
A. Büyük Özel Sanayi				52.6	54.1	60.4	67.6	50.1	56.3	
B. Eskişehir Sanayii		13.4	22.1	53.7	42.0	46.0	39.0			
II. GSYIH IÇINDE TICARET VE FINANS										
A. Finans/GSYIH (%)	2.5	1.8	1.8	1.9	2.7	2.9	2.9	2.8	2.8	3.1
B. Ticaret/GSYIH (%)	13.5	15.0	15.9	17.6	18.1	17.2	17.1	17.6	17.6	17.6
C. Göreli Fiyat Indeksleri										
1. Ticaret/GSYIH	100.0	113.8	123.1	128.0	129.0	122.1	119.0	116.8	117.6	120.9
2. Finans/GSYIH	100.0	68.2	64.8	75.1	109.0	118.2	121.7	118.3	120.6	125.7
D. Banka Kârları (Reel indeks)		100	247	329	637	618	969	1310		
III. RANTIYE GELIRLERI										
A. GSYIH içinde mevduat faizleri (%)	.3	.8	1.4	5.6	7.7	10.8	9.2	7.7	10.6*	
B. GSYIH içinde iç borç faiz ödemeleri (%)	.5	.5	.5	.7	1.0	1.0	1.8	2.4	3.5	
C. GSYIH içinde toplam faiz geliri (%)	.8	1.3	1.9	6.3	8.7	11.8	11.0	10.1	14.1	
D. Reel Faiz Gelirleri (Indeks)	100	172	246	938	1357	1919	1978	1939	2775	
E. Reel Mev. Faiz Haddi (%)	-16.9	-47.9	-80.8	14.4	-7.0	15.0	21.3	8.0	.4	
IV. MEMUR MAAŞLARI										
A. GSYIH içinde memur maaşları (%)	12.8	11.7	9.2	8.0	6.1	5.7	5.8	6.1	5.6	
B. Reel maaşlar (indeks)	100.0**	91.3	68.0	58.6	46.7	42.9	45.4	48.8	45.7	

* Kasım 1988 faiz haddi.

** 1976-77.

Kaynaklar ve Notlar: Sıra IA. İstanbul Sanayi Odası'nın 500 büyük firmaya ait bulgularından; IB. Eskişehir Sanayi Odası'nın "finansman anketi sonuçları"ndan; IIA-C ve IVA. DIE Istatistik Yıllıkları ve DPT Yıllık Programları'ndan; IID. Bankalar Birliği verilerinden hesaplandı. IIIA'daki faiz geliri vadeli ve döviz tevdiat hesaplarındaki mevduattan elde edilen faizlerin toplamıdır. Vadeli mevduat verileri DIE 1985 ve 1987 Istatistik Yıllıkları, Aylık Istatistik Bülteneleri ve Merkez Bankası Raporları'ndan, döviz tevdiat hesapları verileri Merkez Bankası Raporları'ndan. Vadeli mevduat yıllık faiz hadleri Merkez Bankası kaynaklarından. İç borç faiz ödemeleri Aykut Eksen'den alındı. IVB için: Celasun, *age.*

tın, döviz ve gayri menkul gibi varlıklar üzerindeki değer artış öğelerinin dahil olmadığı da açıktır. Kısacası, 1980'li yılların ekonomik ortamından en çok yararlanan grubun rantiyeler olduğunu söylemek bize doğru görünüyor. Yakın geçmişin bu ayrıcalıklı grubunun burjuvazinin anatomisi içinde nasıl bir yer kapladığını bir sonraki bölümde tartışacağız. Burada, sadece, 1980'li yıllarda rantiyelerin ve mali sermayenin, burjuvazinin diğer kesimlerine göre sağladığı avantajlı durumun büyük ölçüde iktisat politikalarının ürünü olduğunu; Dünya Bankası gibi kuruluşlardan gelen "tasarrufçuya pozitif faiz" telkinlerine teslim olunarak izlenen parasal ve finans politikalarının sanayiciyi tahtından indirerek onun yerine burjuvazinin bu en parazit, en tüketici öğelerini yerleştirdiğini vurgulamakla yetinelim.

İkincil bölüşüm ilişkileri içinde ticari sermayenin göreli durumuna gelince, Tablo VI'daki göstergelerden hareketle 1980'li yıllarda bu grubun da çok aşırı olmamakla birlikte belirgin ilerlemeler gösterdiğini söyleyebiliyoruz: Ticaretin GSYİH içindeki payı (IIB) ve ticari marjlarla ilgili genel gösterge (GSYİH'nin ticaret kesimiyle ilgili zımni fiyat deflatörü ile milli gelirin genel fiyat deflatörünün birbirine bölünmesinden oluşan indeks) (IICI) 1984'e kadar belirgin biçimde yükseliyor. Ancak özellikle ihracata dönük ticari sermayeye intikal eden ve incelenen dönemde büyük artışlar kaydettiği bilinen artık kategorilerinden bir bölümünün bu hesaplamaların dışında kaldığı da söylenmelidir: İhracatçılara ödenen vergi iadelerinin toplam sınai ihracata oranı 1980 ile 1984 arasında % 6'dan % 16'ya yükselmiştir[10] ve bu sübvansiyon kategorisinin GSYİH'nin % 2'sine ulaştığı tahmin edilebilir.[11] Bunlara özellikle bü-

[10] H. Ersel ve A. Temel, "Türkiye Ekonomisinin 1980 Sonrası Dışsatım Başarımının Değerlendirilmesi", *Toplum ve Bilim*, 1984, No. 27.

[11] 1984'te sınai ihracatın toplam ihracata oranı % 72,1 ve ihracat/GSYH oranı % 14,3 olduğuna göre, sınai ihracat değeri üzerinde ortalama % 19'luk bir

yük sermaye şirketleri içinde örgütlenen ihracatçılara sağlanan faiz ve vergi sübvansiyonlarını da eklersek, Tablo VI'nın dışa dönük ticari sermayenin göreli durumundaki düzelmeyi çok eksik biçimde yansıttığını söylememiz gerekir. Bu dönemde ihracat teşviklerinin sanayiciden ziyade ihracatçıya yönelmiş olduğunu ve bunun da sermaye şirketleri kuramamış sanayicilerin ana şikâyet konularından birini oluşturduğu ayrıca belirtilmelidir.

Daha önce Tablo V'te ele alınan ve ticari marjları ilgilendiren göreli fiyat çerçevesi, ticari sermayenin tarımsal ürünlerin pazarlanmasında ve ihracatçı/ithalatçı olarak diğer sermaye gruplarından (özellikle sanayi sermayesinden) bağımsız bir konumda olduğu varsayımına dayanmaktaydı. Tarımsal destekleme ve döviz kuru politikaları, ithalat üzerinde fiyat kontrolleri, doğrudan dış ticarete giren kamu kuruluşlarının rolleri ve yerleri, ihracatçı ile üretici arasında ayrım yapan sübvansiyon sistemleri ticari burjuvazinin sermayenin diğer alt-kesimleri karşısındaki göreli durumunu belirleyen politika öğeleridir. 1980'li yıllarda bunlarla ilgili uygulamaların kuşbakışı gözden geçirilmesi, yeni politikaların hemen hemen tüm alanlarda ticaret sermayesi lehine özellikler içerdiğini ortaya koyuyor. Bu konuda tek çekinceyi, 1978-79'un kıtlık ve aşırı enflasyon koşullarında ticari stoklardan elde edilen yüksek (karaborsa) kazançlara ilişkin olarak ortaya atmak mümkündür. Ancak bu iki yıla ilişkin olağanüstü koşulları 1960'lı ve 1970'li yıllar için genellemek kanımızca doğru değildir. Önceden de tartıştığımız gibi, ticari kârlara belli bir "rantlar" kuramı açısından bakmak bu dönemin genel (ve normal) koşullarına ilişkin yanlış ve çarpık bir bakışı yansıtmaktadır. Bizim göstergelerimiz, 1979'un olağan-dışı kriz koşullarıyla karşılaştırıldığında dahi ticari kârların 1980'li yıllarda göreli olarak ilerlemiş olduğunu gösteriyor.

---

vergi iadesi oranı, vergi iadeleri toplamının bu yıl içinde GSYH'nin % 2'sine ulaşmış olduğu sonucunu verir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Burjuvazi ve Devlet: Anatomiler ve Dönüşümler

1. Burjuvalar, Burjuvazi ve Devlet Üzerine

Birinci bölümde ortaya koyduğumuz genel çerçeveye dayanarak Türkiye'de burjuvazinin anatomisini ve siyasi iktidarla ilişkilerini bu bölümde inceliyoruz. Bu inceleme, doğal olarak devletin sınıf karakterinin de incelenmesi anlamına geliyor ve bunu yaparken, bir anlamda devletin de anatomisini yapmamız gerekecek. Kapsanan zaman kesiti burada da 1980'li yıllardır; ancak Türkiye'yi 1980 dönemecine getiren kriz dönemini de dikkate alıyoruz.

Artı-ürüne kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkileri içinde el koyan ve onu paylaşan sınıfa burjuvazi diyoruz. Bir toplumsal kuruluşta egemen üretim biçimi kapitalizm ise, ekonomik düzlemde egemen olan sınıf, tanım gereği burjuvazi olur. Birinci bölümde de ortaya konduğu gibi, böyle bir durumda burjuvazinin üstyapı kurumlarını ve dolayı-

sıyla devleti de kontrol etmesi; farklı bir ifadeyle ekonomiye *egemen* olan sınıfın *yöneten* sınıf da olması beklenir. Ne var ki ideoloji, kültür ve siyaset alanlarında kurulacak sınıf egemenliği karmaşık ve çelişkili süreçlere bağlıdır; uyum gecikmeleri, yanlış bilinç öğeleri, kurumların -ve kurumları işleten insanların- içsel dinamikleri ve direnmeleri ekonomiye egemen olan sınıfın üstyapıya da kendiliğinden egemen olmasını güçleştirir. Devletin sınıf karakterinin çözümlenmesinde karşılaşılabilecek bu tür güçlüklerden bazılarına burada kısaca değinmek istiyoruz.

İlk önce "totolojik" veya "mekanik" diyebileceğimiz yorum biçimlerini ele alalım. Bu bağlamda iki zıt yaklaşımdan söz edilebilir. Birincisi, "kamu yönetimi" ile "yönetici sınıf" kavramlarını birbirine karıştırdığı için, hatırlanacağı gibi, birinci bölümde eleştirilmişti: Bu yorum, devlet aygıtını görevleri gereği yöneten grupları (yani bürokrasiyi) toplumun da *yöneten sınıfı* olarak görme gibi bir kestirme yola gider. Bunun tam zıddı görünüşteki ikinci "totolojik" yorum ise, ekonomiye egemen olan sınıfı tanım *gereği,* yani otomatik olarak, yöneten sınıf olarak görür. Buna göre kapitalist bir toplumda devlet -yine tanım gereği- burjuvazinin devletidir; farklı bir ifadeyle, burjuvazi ile devlet adeta özdeşleşmiştir. Hatta en soyut ve genel anlamda burjuvazinin tavır ve çıkarları devletten kaynaklanan işlem ve eylemler gözlenerek saptanabilir. Her iki yaklaşım da, devletin sınıf karakteri sorununu, egemen sınıflar ve devlet katında (ve bu iki düzlem arasındaki ilişkiler bakımından) bağımsız çözümlemeler yapma gereğini ortadan kaldırması ile, yani metodolojik olarak birbirine benzer. Farklı bir ifadeyle, kestirme bir "çözüm" ile ancak hiçbir şey açıklamadan temel sorunu ortadan kaldırırlar.

Burjuvazi/devlet ilişkilerinin incelenmesinde bir diğer metodolojik karşıtlık, saf "kuramsalcı" ve saf "ampirisist" yaklaşımlar arasında gözleniyor. İş çevrelerinin somut öğe-

leri ile, bunların içindeki girift ilişki ve çatışmalarla, işadamları ve şirketlerle devlet arasındaki tekil bağlantılarla hiç ilgilenmeden çok genel ve soyut bir "burjuvazi"yi bir çözümleme birimi olarak yeterli gören yaklaşımlar birinci çizgiyi temsil ederler. Bunun tam karşıtında yer alan "ampirisist" çizgiye göre ise, devleti yöneten bir "sınıf" veya "toplumsal grup"tan değil, insanlardan söz etmek gerekir. Sınıf olarak burjuvazinin soyut tavırları, çıkarları değil "burjuvalar"ın, yani sınıfı oluşturan bireylerin, işadamlarının, bankerlerin, fabrikatörlerin, müteahhitlerin çıkar ve tavırlarından; hatta daha da iyisi, fabrikatör A, ithalatçı B, müteahhit C'den söz eden yaklaşımlar bilimsel olabilir.

Bizce verimli bir yaklaşım, bir kere, devlet-sınıf ilişkilerinin "tanım gereği" (yani totolojik olarak) çözümlenemeyeceğini kabul etmek, burjuvaziyi (veya herhangi bir sınıfı) çözümlemede ise kuramsalcı ve ampirisist uçta yer alan tavırların bir bileşkesini aramak zorundadır. Tek tek birimlerden bağımsız bir sınıf elbette düşünülemez. Ancak, "toplumsal sınıf" diye bir kavramı yararlı ve anlamlı buluyorsak, tek tek işadamlarının dışında yer alan bir soyutlama düzeyine geçmemiz gerekecektir. Devlet ile burjuvazi arasındaki bağlantıların tekil sermayedarın günlük çıkarlarıyla sınıf olarak burjuvazinin genel ve uzun dönemli çıkarları arasındaki bütünlüğü ve karşıtlığı birlikte içeren diyalektik bir ilişki biçiminde kavranabileceğini düşünüyoruz. Bedrettin Dalan, eski ortağı M. Süzer'in Taksim'deki arsası üzerindeki inşaat ruhsatını 9 kattan 34 kata çıkarırken tekil çıkarlar alanındayız. Aynı M. Süzer, Türk Dış Ticaret Derneği'nin başkanı iken, başbakanı "Dış Ticaret Sermaye Şirketleri"ne sağlanan ek ihracat sübvansiyonlarının sürdürülmesi konusunda iknaya çalışırken dışa dönük büyük ticaret sermayesinin kısmi/grup çıkarları söz konusudur. Askeri darbeden az sonra Vehbi Koç, Orgeneral Evren'e mektup yazarak militan sendikacılığa karşı ka-

nuni önlemler alınmasını ve Turgut Özal'a güvenilmesini tavsiye ediyorsa şüphesiz ait olduğu ve temsil ettiği sınıfın genel çıkarlarını yansıtma iddiasındaydı. Burjuvazi/devlet ilişkilerini incelemeye kalktığımızda bu üç düzeyden -yani *tekil, kısmi* ve *genel* düzeylerden- hiçbirini dışlamaya hakkımız yoktur.

Burjuvazinin bu ilişkilere ışık tutacak anatomisini sağlıklı bir biçimde yapabilmek için, aslında karmaşık bir toplumsal ilişkiyi ifade eden sermayenin yapısal ve işlevsel çözümlemesini yapmak gerekir. Bunun ana çerçevesini -bölüşüm ilişkilerini incelerken- ikinci bölümde ortaya koyduk. Kısaca hatırlatacak olursak, kapitalist ilişkiler içinde el konan artı-değer, yine kapitalizme özgü ikincil bölüşüm ilişkileri içinde yeniden paylaşılır. Bu ikincil paylaşımdan birbirine benzer konumlarda pay alan gruplar burjuvazinin alt-gruplarını oluştururlar. İşte, burjuvaların tekil çıkarları, çeşitli işlevleri temsil eden sermaye gruplarının kısmi çıkarları ve burjuvazinin genel/sınıfsal çıkarları arasındaki diyalektik ilişkileri kavramlarının zorunlu bir adımı, sınıfın yukarıdaki anlamdaki anatomisini yapmaktır. İkinci bölümdeki bölüşüm analizinde bu doğrultuda atılan adımı burada biraz daha ileriye götüreceğiz.

II. Burjuvazinin Anatomisi Üzerine

Temel Ayrım: Sınai, Ticari, Mali Sermaye

Burjuvazinin temel gruplaşmasının sermayenin işlevsel gruplaşmasına tekabül etmesi gerekir. Bu bağlamda, *sınai, mali ve ticari sermaye* ayrımının burjuvazinin ana alt gruplarını da oluşturduğunu söyleyebiliyoruz.

Sermayenin işlevsel olarak uzmanlaştığı rekabetçi bir kapitalizmde bu üçlü ayrım hem kuramsal, hem ampirik bir berraklık içerir. Ancak Türkiye'nin rekabetten uzak ve

azgelişmiş burjuvazisinin anatomisini çizmeye kalktığımızda bu basit şemayı eklentilerle ve revizyonlarla geliştirmek gerekecektir. Yapmamız gereken ilk eklenti, Türkiye'de oldukça önemli yerler kaplayan kara/deniz taşımacılığı ile inşaat/taahhüt alanlarında faaliyette bulunan sermaye gruplarının da "sanayi sermayesi" içinde yer almasını sağlayan bir tanım genişletmesinden kaynaklanacak. Aslında artı-değere temel bölüşüm ilişkileri içinde el koyan özelliklerinin ağır basması bakımından, bu iki sermaye grubu sanayi sermayesine benzemekle birlikte iktisat politikaları karşısındaki ve sermaye birikimi içindeki konumları bakımından ondan ayrılırlar. Benzeri bir eklentiyi tarıma kapitalist ilişkiler içinde yatırım yapmış sermaye grupları için de yapabiliriz. Ancak bu eklentilerin temel şemayı fazla bozmadığını kabul edebiliriz.

Ne var ki, Türkiye'de katıksız biçimleriyle sınai, ticari veya mali sermayeden söz etmenin mümkün olup olmadığı sorusunu ayrıca tartışmamız gerekiyor. Bu soruyu yanıtlamanın güç olmadığı kanısındayız: Kendi dağıtım ve ticaret şebekelerine sahip olmayan kalabalık ve uzmanlaşmış bir sanayici kitlesinin bulunduğunu ve keza gerek tarımsal ürünlerin pazarlanmasında, gerekse ithalat ve ihracatta uzmanlaşmış katıksız ticaret sermayesinin de bir hayli yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşılık birkaç küçük yatırım bankasını ve arada bir birer göktaşı gibi parlayıp kaybolan bankerlik kuruluşlarını dışlarsak, Türkiye'de bağımsız finans kapital nitelendirmesine uyan -ve aslında kendisi de dev bir holding olan- tek kuruluş İş Bankası'dır. Diğer özel bankaların tümü asli faaliyet alanları sanayi ve/veya ticaret olan büyük sermaye gruplarına aittir. Türkiye'de finans kapitalin diğer sektörlere egemen olmasından söz etmek mümkün değildir. Aksine, finans kapital sanayi ve ticaret kökenli belli sermaye gruplarına bağımlı-

dır ve bankalar bunların arasında sık sık el değiştirir. Bu durum Türkiye'de, bilindiği gibi, "holding bankacılığı" terimiyle anılır.

Dikey Bütünleşme ve Büyük/Küçük Sermaye Ayrımı

Farklı işlevlerdeki sermaye gruplarıyla bütünleşme sadece bankacılık için söz konusu değildir. Tabanı çok sayıda ve uzmanlaşmış sanayici ve tüccar sermayesinden oluşan Türkiye burjuvazisinin üst katları dikey bütünleşmenin çeşitli görüntülerini yansıtır. Belli bir büyüklüğü aşan sanayi sermayesi, kendi ticaret/dağıtım şebekesine de sahip olmaya başlar; kendi faaliyeti ile ilgili yabancı malların ithalatçısı/acentası olmayı başarabilir. En büyükleri 1980'li yıllarda kendi dış ticaret sermaye şirketlerini kurmuşlardır; bir bölümü de -yukarıda değindiğimiz gibi- kendi bankalarına sahiptirler. Burada sözünü ettiğimiz şey, üretim, finans, iç ve dış ticaret kademelerini birleştiren bir dikey bütünleşme olgusudur. Bunu, farklı sektör ve branşlara yayılma biçimini alan yatay genişlemeden ayırmak gerekir. 1980'li yılların özelliklerini dikkate alarak, belli bir üretim tabanı olan, kendi ürünlerini dağıtım şebekesine sahip, ayrıca dış ticaret sermaye şirketi biçiminde de örgütlenmiş, bunlara ek olarak kendi bankası da bulunan kuruluşları "dikey holding" diye saptıyoruz.[1] Bu yapılan-

[1] 1989 içindeki durumları itibariyle bunlar Çukurova, Koç, Sabancı, İş Bankası, Doğuş, Yaşar, Akın, Asil Nadir ve Çolakoğlu gruplarıdır. Bu gruplaşmada ve bölümde kullanılan ampirik bilgilerin bir kısmı arkadaşım Galip Yalman'la birlikte yürüttüğümüz ve Kahire'de Ford Vakfı ve MERC tarafından desteklenen bir araştırmada derlendi. Aynı bağlamda vazgeçilmez bir kaynak olarak Bkz. M. Sönmez, *Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler*, Gözlem Yayıncılık, İstanbul, 1987. Sönmez'in yayın yönetmenliğini yaptığı süreyle sınırlı olarak *Ekonomik Panorama* dergisi Türkiye'de sermayenin anatomisine ışık tutacak çok değerli bir koleksiyon oluşturmuştur. Holding Bankacılığı için: Ö. Akgüç, *Türkiye'de Bankacılık*, Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi, İstanbul, 1987.

ma içindeki sermayenin (burjuvazinin) alt-gruplaşmasını biraz değiştirerek yeni bir şemaya oturtmak uygun görünüyor: (i) Esas olarak sınai sermaye, (ii) esas olarak ticari sermaye, (iii) esas olarak mali sermaye ve (iv) dikey holdingler.

Ancak burada dikey holdinglerle diğerleri arasında belirlenen ayrım, ilk bakışta sanılacağı gibi büyük sermaye ile orta/küçük sermaye arasındaki ayrım ile özdeş değildir. Yatay genişleme yolunu seçerek veya belli bir sektörde uzmanlaşarak büyüyen kimi sermaye grupları, diyelim bankacılığa bulaşmadıkları için, "dikey holding" tanımımıza girmezler; ne var ki sermaye, ciro, kârlar, işçi sayısı gibi diğer göstergeler bakımından yukarıda saydığımız dikey holdinglerden bazılarından (diyelim küçük Tekstilbank'a sahip olduğu için bu gruba giren Akın Holding'den) çok daha fazla "büyük sermaye" nitelendirmesine uymaktadır.

Böylece, burjuvazinin yapısında büyük/orta-küçük sermaye ayrımına dayalı yeni bir gruplaşma yapma gereği ortaya çıkıyor. Siyasi iktidara uzanan kanalların denetiminde, iktisat politikalarının oluşumunda ve bunlardan etkilenme/yararlanma biçimleri bakımından büyük sermaye ile diğerleri arasındaki ayrımın önem taşıdığında herhalde şüphe yoktur. Ayrıca, "ülkeyi kaç aile yönetiyor?" sorusunun bütün kapitalist ülkelerde "iktisadi folklor"un önemli temalarından biri olduğunu ve sorunun genellikle "büyüklük" ölçütüne göre yanıtlandığını unutmayalım. Dolayısıyla, biraz da el yordamıyla bu soruyu yanıtlamaya çalışalım.

İlk olarak yukarıda sözü geçen "dikey holding"lerin tümünün "büyük sermaye" kategorisine girmesi gerektiğini kabul edelim. İkinci olarak, sanayi sermayesinin büyüklerini saptamada İstanbul Sanayi Odası'nın 500 büyük sanayi şirketi listelerinin "en büyük yüz" şirketle ilgili bilgi-

lerini esas alalım. Büyük bir grubun kendisine ait en az *iki şirketle* 1980, 1985 ve 1987 yıllarında "en büyük yüz"lük grupta yer alması gerektiğini -biraz keyfi bir biçimde- varsayalım. Yukarıda değinilen dokuz dikey holdingin altısının bu kategoriye girdiğini ve bunlara ek olarak altı yeni sanayi grubunun da (bu tanıma göre) "büyük" sayılması gerektiğini saptıyoruz. Sermaye grupları ve alt-sektörlerle ilgili nicel ve niteliksel bilgilere de dayanarak kara/deniz taşımacılığı kategorisinden üç, taahhüt/inşaat kategorisinden dokuz sermaye grubunun da "büyükler"e katılabileceğini kabul ediyoruz. Dış ticaret sermaye şirketi biçiminde de örgütlenmiş, esas olarak ticari sermaye niteliği ağır basan üç grubu da "büyük sermaye" kategorisine ekledik. "Büyükler" grubuna mali sermaye kategorisinden herhangi bir katılma olmadı; zira önceden de değindiğimiz gibi, İş Bankası dışındaki tüm büyük özel bankalar holdinglere aittir ve İş Bankası da esasen "dikey holding" tanımına girmektedir. Böylece oluşan listede 30 sermaye grubu yer alacaktır.[2]

Bu kaba yaklaşımla belirlediğimiz "büyük sermaye" kategorisine giren kuruluşlardan her biri (İş Bankası dışında) genellikle tek ailenin denetimindedir. Bunların "en büyük"lerini oluşturan Koç, İş Bankası ve Sabancı gruplarının diğerlerine hayli fark yaptıklarını da belirtelim: Bu üçünün kısmen veya tamamen sahip oldukları sınai şirketler, yukarıda belirtilen yıllar içinde "en büyük yüz"e dahil olan özel şirketlerin yaklaşık 2/5'ini oluşturmuşlardır. Tanımları biraz geniş tutarak ve hata paylarını dikkate alarak "büyük sermayenin listesi"ni belki biraz genişletebiliriz.

---

[2] Kapalı ve hatasız bir liste sayılmamak uyarısı ile bu grupları şöylece sıralayabiliriz: Koç, Sabancı, İş Bankası, Çukurova, Yaşar, Doğuş, Akın, Çolakoğlu, Asil Nadir, Profilo, Dinçkök, Eczacıbaşı, Bodur, Anadolu Endüstri Holding, Konukoğlu, Koçtuğ, Ulusoy, Zihni, Tekfen, Enka, STFA, Kutlutaş, Gama, Güriş, Alarko, Kiska, Aska, Süzer, Transtürk, Ekinciler.

1980'li yılların gelişmeleri gözden geçirildiğinde, burada sözü geçen grupların "aile reisleri"nden, büyük şirketlerin üst kademe yöneticilerinden ve sermayenin çeşitli kanatlarını temsil eden birlik, oda ve derneklerin yöneticilerinden[3] oluşan bir "seçkin burjuvalar kulübü üyelerinin" (veya Türkiye ekonomisini denetleyebilecek durumdaki ailelerin) sayısı herhalde yüzü aşmayacaktır. Birlik, oda ve dernek yöneticiliğinin dışında bu "kulüp üyeliği" büyüklükle belirlendiği için, yukarıda yaptığımız türden bir büyük/küçük ayrımının çizilmesi ve daha önceki üçlü/dörtlü işlevsel ayrıma eklenmesi yararlı olacaktır.

Burjuvazinin İğreti Bir Katmanı: Rantiyeler

Burjuvazinin alt-gruplarının belirlenmesinde, özellikle günümüz Türkiye ekonomisinin özellikleri bakımından dışlanmaması gereken ve "rantiyeler" diye adlandıracağımız bir grup daha vardır ve bu grubun yukarıdaki şemaya katılması gerekir. Rantiyeleri, iktisadi işlevleri bakımından tanımlamak güç değildir: Üretken olmayan ve nakte çevrilebilir varlıkların (banka mevduatı, devlet ve şirket tahvilleri, döviz, altın ve gayri menkul) cari getirileri ve bunların değer artışları ile ekonomik varlıklarını sürdüren gruba rantiye diyoruz. İşlevsel olarak rantiye ile müteşebbis kapitalist arasında kesin ayrım vardır: Üretken ve yatırımcı işletmeler borçlanırlar; yatırım değil "plasman ve spekülasyon" yapan rantiyeler ise borçlanmazlar, olsa olsa borç verirler.

Ancak somut olarak kimdir bu rantiyeler? Toplumsal bileşimleri nedir? Bir anlamda bunların "tasarruf edenler"

---

[3] Geniş bir tabanı ve yarı-resmi işlevleri bulunan Sanayi ve Ticaret Odaları ile TOBB'nin yönetimi, genellikle küçük boyutlu işadamlarında (N. Sezgin, M. Yazar, E. Faralyalı) veya büyük sermayenin profesyonel yöneticilerinde (E. Soysal, A. Coşkun) olmuştur. Büyük sermayenin kulübünü oluşturan TÜSİAD'ı ise doğrudan büyük patronlar (Sabancı, Eczacıbaşı, Koçman, Dinçkök, Boy-ner) yönetmeyi yeğlemişlerdir.

olduğu doğrudur. 1980'li yılların resmi ideolojisi bu basit gerçeği, "tasarruf edenler"in herkes, yani "halk" olduğu savına dönüştürmüş; iktisadi konularda resmi ideolojiye pek kolay teslim oluveren basın da ("sol basın" dahil) ekonomi sayfalarındaki "yatırımcıya rehber" bölümleri ile bu sava destek sağlamıştır. Rantiye grubunun büyüklüğü üzerinde dolaylı bir gösterge, bankalar sistemindeki vadeli mevduat hesaplarının sayısından yararlanılarak inşa edilebilir. 1986 yılında bunların sayısı sekiz milyona ulaşmakta idi. 1986 fiyatları ile konuştuğumuzu unutmamak koşulu ile 3 milyon liranın altındaki hesapları "küçük mevduat" olarak kabul edelim. Bunların toplam hesapların % 94,3'ünü oluşturduğunu ve toplam vadeli mevduatın sadece % 45'inin bu küçük hesaplarda bulunduğunu saptıyoruz. Toplam hesapların "büyük" sayabileceğimiz yalnızca 460.000'i mevduatın % 55'ine sahip görünmektedir.[4] Tek bir "tasarrufçu"nun bankalara yönelik tasarruflarını farklı hesaplara yayacağını dikkate alırsak ve banka mevduatı dışında plasman sahiplerinin de aşağı yukarı aynı grup içinde yer alacağını varsayarsak, Türkiye'de ekonomik bakımdan anlamlı olan rantiyeler grubunun yarım milyonu aşmayan bir grup oluşturduğunu ve bunları "halk" ile özdeş gören ideolojik savın dayanaksız olduğu sonucuna ulaşırız. Bunların içinde yeraltı ekonomisinin aktörleri de yer alıyor.

Öte yandan, 1980'li yılların politikaları ana faaliyet alanı finans, hatta sanayi olan ekonomik grupları da giderek artan boyutlarda "rantiye davranışları"na yöneltmiştir. Sanayi kökenli pek çok sermaye grubunun dahi giderek artan iştahlarla kentsel ve turistik rantları hedeflediklerini gözlüyoruz. Boğaz sırtlarında, Küçük Çekmece'de veya Akdeniz kıyısında arsa "depolayan"ların arasında giderek artan sayılarda dev holdinglerin ya da büyük sanayicilerin

[4] Türkiye Bankalar Birliği, *Bankalarımız*, Ankara, 1987.

görünmesi, üretken yatırımların risklerini ve sorunlarını artıran 1980 sonrasının ekonomik politikalarına bağlanmalıdır. Tipik burjuva ailesi içinde dahi, aile reisinin banka kredileriyle çalışan bir fabrikatör olması, hanımefendinin kendi adına gayrimenkul spekülasyonu yapmasına, altın biriktirmesine, kocasının şirketi borç içinde yüzerken borsada oynamasına, Türkiye veya İsviçre'de önemli boyutlarda döviz hesabı açmış olmasına engel değildir. Meksika'nın eski Cumhurbaşkanı Portillo, Amerika'ya sermaye kaçıran Meksika burjuvazisini "yoksul şirketler, zengin işadamları" olarak nitelendirirken azgelişmiş bir burjuvazinin bu ikili özelliğini ortaya koymakta idi.

Bunlara ek olarak, yine son yılların para ve faiz politikalarına bağlı olarak bankaların da giderek artan ölçülerde "kurumsal rantiyeler" olarak davranmaya başlamalarının üzerinde durmak gerekir: Kapitalist bir ekonomide geleneksel işlevleri "saf rantiyeler" (tasarruf edenler) ile işletmeler (yatırımcılar) arasında aracılık etmek olan bankalarımız son yıllarda kârlarını giderek artan ölçülerde kısa dönemli döviz ve sermaye piyasası işlemlerinden (yani spekülasyondan), vergisiz ve yüksek faizli hazine bonoları ve devlet tahvillerine ve kentsel arsalara yaptıkları plasmanlardan elde eder olmuşlardır. (Bülent Şemiler'in Emlak Kredi Bankası'ndan ayrılmadan az önce, yılın son günlerinde yaptığı arsa satışlarıyla bankasının bilançosunu zarardan kâra nasıl dönüştürdüğünü hatırlatalım.) Kısacası, Türkiye'de finans kapital, aslında kendisine yabancı bir niteliğe bürünerek garip bir "kısmi rantiyeleşme" sürecine girmiş görünüyor.

Bu karmaşık özelliklerine rağmen, ülkemizde rantiyeleri burjuvazinin bir alt-grubu olarak kabul etmek gerekiyor. Buradaki gözlem ve tartışmalardan hareketle, Türkiye burjuvazisinin yapısal çözümlenmesinde, (i) sınai sermaye, (ii) mali sermaye, (iii) ticari sermaye, (iv) dikey hol-

dingler, (v) rantiyeler diye belirlenen beşli bir gruplaşmanın önerilebileceğini düşünüyoruz. Ancak burjuvazinin böylece belirlenen alt-gruplarına büyük "sermaye"/küçük-orta sermaye ayrımının eklenmesinin belli amaçlar için yararlı olabileceğini de sanmaktayız.

III. Burjuvazi ve Siyaset: 1979 Sonrasının Bir Bilançosu

Birinci bölümde ve bu bölümün başlarında tartışıldığı gibi, ekonomiye egemen olan sınıfı oluşturan birey ve gruplar ile siyasi iktidar arasında hem ayrılık, hem de bütünlükten oluşan diyalektik bir ilişkiler kümesi vardır. Bu bağlamda, Türkiye toplumunda da burjuvazi bir yandan genel olarak siyasi iktidarın işleyişine, hatta kaderine egemen olabilmekte; öte yandan da bu ilişkiler genel ile tekil, uzun dönemli ve gündelik çıkarlar arasında çelişkiler içerdiği için burjuvazinin siyasi iktidarı denetlemesi kendiliğinden ve mekanik bir biçimde gerçekleşememektedir. Özellikle önemli siyasi dönüşümler sonunda, burjuvazinin devleti yeni baştan fethetmesi ve iktidar mevzilerini koruması için mücadele vermesi gerekir. Sermayenin ana gruplarının birleşik olduğu dönemlerde bu kolay olmakta; çıkar çekişmelerinin ve içsel çelişkilerin başat olduğu dönemlerde ise burjuvazinin iktidar üzerindeki denetimi zayıflayabilmektedir.

1977-79 krizi ile başlayan ve 1980'li yılları da kapsayan dönem boyunca gözlenen bazı kritik dönüm noktalarını aşağıda bu bakımdan ele alacağız. Görüleceği gibi, burjuvazi devlete karşı ilişkilerinde bu dönem içinde üç kez "yekvücut"tur: 1979 yılında Ecevit iktidarını yıkmak için, 1980-1982'de askeri rejimle bütünleşmek üzere ve 1984-1987'de Özal iktidarına destek vermek için sermayenin farklı grupları birlik halinde davranırlar. Buna karşılık, 1983'te "sivil" rejime geçişte izlenecek yol ve 1988-1990

yıllarında da ANAP iktidarına karşı alınacak tavırlara ilişkin olarak sermayenin safları içinde bölünme faktörleri ağır basmıştır. Bu dönemeçleri ayrı ayrı gözden geçirelim.

Burjuvazi Ecevit Hükümetine Karşı

Burjuvazinin çeşitli katmanlarının 1979 yılı içinde Ecevit hükümetinin "gitmesi gerektiği" hususunda bir fikir birliği oluşturdukları ve bu doğrultuda topluca bir saldırıya geçildiği bilinmektedir. TÜSİAD'ın, hükümet aleyhtarı ünlü basın ilanları bu saldırının belki de doruk noktası idi. Sermayenin TİSK, TOBB ve Ege Bölgesi Sanayi Odası, Hür Teşebbüs Konseyi gibi resmi ve gayri resmi organları TÜSİAD'ı yalnız bırakmadılar; ağır ve yıkıcı eleştirilerle siyasi iktidarı yıpratma kampanyasına katıldılar. Vehbi Koç bu dönemi "kâbus yılları" olarak hatırlıyor.[5] Oğlu Rahmi Koç ise Batılı finans çevrelerinin yayın organlarında iktidara ağır eleştirilerle yüklenmekte;[6] 1979'un ikinci yarısında bir TÜSİAD heyeti ABD'de IMF, Dünya Bankası, finans ve hükümet çevreleri ile Ecevit hükümetinin "'gidişatı" üzerinde "fikir alışverişi"nde bulunmaktadır.[7] Ecevit sonraları bu temaslara değinerek, "bize IMF ya da ABD değil, işadamlarımız oyun oynadı" diyecektir.[8]

Burada sorun sadece iş çevrelerinin hükümet aleyhinde içte ve dışta bir "kamuoyu yaratma" kampanyasından ibaret değildir. Kapitalist bir ekonomide "kriz yönetimi", burjuvazinin belli ve aktif bir işbirliği gerçekleşmedikçe mümkün değildir. Ve 1979 yılında hükümetin tüm çabalarına rağmen sermaye sınıfı böyle bir işbirliğini reddederek

---

5 Ekonomik Panorama, 25.2.1989.

6 Bkz. *Anka Günlük Ekonomik Bülten*, 20.11.1978.

7 M. A. Birand, *12 Eylül*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1984, ss. 100-101.

8 C. Arcayürek, *Cüneyt Arcayürek Anlatıyor*, c. 8, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s. 320, 374.

krizin derinleşmesini sağladı; hükümetin devrilmesinde de çok belirleyici bir rol oynadı.

Bu tavrın nedenlerini aşağıda ayrıca tartışacağız. Bu noktada şu kadarını vurgulamakla yetinelim ki, "sermayenin yedek oyuncusu olarak sosyal demokrasi" tezi, en azından 1978-79 yılları Türkiyesinin gelişmelerine anlamlı bir açıklama getirme gücünden yoksundur. Klişelerin ötesine giden çözümleme ve açıklama öğelerine gerek var.

12 Eylül Rejimi Sermayeden Yana

Yakın tarihimizdeki askeri darbeleri inceleyenler, 12 Eylülde başa geçen askeri yönetimin, 27 Mayıs ve hatta 12 Marttaki yönetimlerin aksine, herhangi bir radikal/reformcu üsluba -veya bir "göz boyama" girişimine- hiçbir anda yönelmediğini; aksine derhal ve kesin bir biçimde burjuvazinin ekonomik ve toplumsal programına angaje olduğunu gözleyeceklerdir. Burjuya ideolojisinin askeri hiyerarşinin üst katmanlarını hangi etki ve mekanizmalarla teslim aldığını ve kendi programını paşalara nasıl kabul ettirdiğini incelemek ve saptamak bu bakımdan öğretici olacaktır. 12 Eylül darbesini bir devlet/sivil toplum karşıtlığı içinde çözümlemeye çalışanlar, bu olguyla yüz yüze gelmekten kaçınmışlardır.

Bu doğrultuda bir incelemenin tam olarak yapılabilmesi için Türkiye'de küçük burjuva radikalizmi ile burjuva ideolojisi ve burjuvazi arasındaki ilişki ve çelişkilerin 20. yüzyıl tarihinin büyük bir bölümü için araştırılması ve Kemalizmin bu çerçeve içine oturtulması gerekir. Bu doğrultuda bir çaba bu çalışmanın sınırlarını aşıyor.[9] Burada, sadece 1980 sonrasında burjuvazi ile askeri rejim arasında

---

[9] Bu sorunu *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985* (Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988) başlıklı çalışmamızda yer yer tartışmışık.

kurulan ilişki kanallarının bazılarını betimlemekle yetineceğiz.

Böyle bir betimlemede kişisel etkileşmeler ve ana aktörlerin özellikleri, sermaye çevreleriyle bireysel ilişkileri, ideolojik tavırları ister istemez ön plana çıkıyor. Ve şüphesiz, 1980-sonrası dönemin önce iktisat politikalarına, sonra da siyasetine ağırlığını koymuş bulunan Turgut Özal'ın rolü ve işlevleri bu bağlamda öncelikle ele alınmalıdır.

1980'li yılların hikâyesini anlatan gazeteci-yazarlar, Özal'ın kariyeri ve çeşitli dönemeçlerde oynadığı roller üzerinde bol bilgi sağladılar. Artık biliyoruz ki Özal'ın iş çevreleri ile köklü ilişkilerinin tohumları uzun süren (1967-1971) DPT müsteşarlığı sırasında, özel sektöre sağlanan çeşitli teşviklerin DPT vizesinden geçme uygulamasının başlamasıyla birlikte atılmıştır. 1970'li yılların ortalarında Özal, Sabancı'nın genel koordinatörü, kendisine ait ufak-tefek birkaç şirketin yöneticisi, MESS başkanı, TÜSİAD'ın "fikir ve yeni görüşler üretebilen" üyelerinden biri olarak iş çevrelerinde temayüz etmekte ve saygınlık kazanmaktadır. MESS başkanlığı ise, sendikal harekete karşı sert ve ödünsüz tavırdan yana olan sermaye grupları arasında Özal'ın prestijini yükseltmiştir. Demirel'in 1979 sonunda Özal'ı ekonomiden sorumlu Başbakanlık Müsteşarı olarak göreve çağırmasının ardında Özal'ın burjuvazi nezdindeki itibarının rolü belirleyici olmuştur. Ecevit-aleyhtarı kampanyayı örgütleyen ve finansmanını karşılayan sermaye çevrelerinin Özal'ın atanmasını, "işte, bizden biri" düşüncesiyle alkışladıklarına şüphe yoktur.

Bu saptamalar 11 Eylül 1980 akşamı Özal'ın işgal etmekte olduğu mevkiye hangi sınıf dürtüleri ve etkileri ile geldiğini ortaya koymakla birlikte, 12 Eylülü izleyen günlerde Konsey'in Özal'a ve onun aracılığıyla burjuvazinin iktisadi programına niçin "mahkûm olduğunu" açıklamıyor. Burada belirleyici bir diğer olgu vardır: 1980 yılının 12 Ey-

lülden önceki günlerinde T. Özal, ekonomik programının meziyetlerini üst kademedeki askerlere anlatmak için yoğun bir çaba harcamıştır. Başbakanlık Müsteşarının komutanlara hitap ettiği ekonomik brifinglerin örgütlenmesinde, daha sonra askeri rejimin güçlü adamı olarak temayüz edecek olan Orgeneral Haydar Saltık'ın rol oynadığı ve aynı günlerde Özal ile Ulusu arasında da fikir yakınlığı doğduğu anlaşılıyor. Sermaye çevreleri-Özal-Saltık-MGK halkalarının 12 Eylülü izleyen dönemde pek çok belirtisine rastlanacaktır. Bu halkalara eklenen beynelmilel sermaye/ABD faktörüne biraz ileride değineceğiz.

Kısacası, 12 Eylül sabahı bir dizi iç ve dış etkenin, "Turgut Özal'ın askeri rejim bakımından vazgeçilmez kişi olduğu" kanısını Konsey'de yerleştirmiş olduğu ve bu durumun farkında olan Özal'ın pazarlık gücünü 12 Eylül rejimi hükümetinin bileşimini etkilemede iyi kullandığı anlaşılıyor: Bu bağlamda Vehbi Koç'un, darbeden üç hafta sonra Evren'e yazdığı ve "Turgut Özal... bu nazik dönemde mevcudun içinde meselelerimizi en iyi bilen insandır (ve) dedikodulara bakmadan kendisini tutmakta fayda vardır" telkinini içeren mektubu[10] da tipiktir.

Ancak her şeye rağmen 12 Eylül sonrasının sermaye/"askeriye" ilişkilerinin belirlenmesinde Özal etkenini abartmamak gerekir. Uluslararası ve yerel sermaye ile kesin bir kaynaşmadan yana olan Saltık gibi "yeni tip" komutanların inisiyatifi ellerinde tuttukları bir dönemden söz ediyoruz. Bu nedenle bu "yeni tip"lerin kişisel hikâyelerini, sınıfsal köken ve bağlantılarını, meslek hayatlarını, emeklilik sonrası "kariyer"lerini irdelemek ve izlemek ilginç olacaktır. Bu tip komutanların sayesinde derneklerin büyük bir bölümünün kapatılıp faaliyetten alıkonduğu bir dönemde, derneklerin en siyasisi olan TÜSİAD yönetimle

[10] Bu mektubun tam metni için: M. Sönmez, *age*, s. 346, vd.

sıkı-fıkı ilişkilere girişmiş; kendisine adeta "dış temsil" yetkisi verilmiş; Kurucu Meclis'in bileşiminde (ve dolayısıyla anayasa çalışmalarında) sermayenin ideolojik egemenliğine imkân verecek atamalar ağır basmış; iş ve sendika hayatı ile ilgili yasaların sivil döneme sarkmaması için özel çabalar sarfedilmiş ve bu yasalar TİSK'in görüşleri doğrultusunda hazırlanmıştır. Ve keza, tüm sanayi ve ticaret odaları ile TOBB, ekonomik karar alma sürecinin aktif öğeleri olarak ortaya çıkmışlardır.

Kısacası, burjuvazinin temsilcileri ile askeri rejim arasındaki yakın ilişkilerde Özal faktörünü aşan ve adeta kurumlaşmış güvenceler söz konusu idi. Turgut Özal ortada olmasa idi, Saltık-tipi "yeni komutanlar" eski rejimin içinden başka Özal'ları bulacaktı; Saltık ortada olmasa idi, Özal "yeni komutanlar"dan bir başkasını bulacaktı. Nitekim Turgut Özal'ın görevden ayrıldığı 1982 Temmuzundan sonra, burjuvazinin etkili sözcüleri yeni Maliye Bakanı Kafaoğlu'nu "kendilerinden biri" saymadıklarını çeşitli vesilelerle belli etmişlerdir; ama 1983 sonuna kadar geçen süre içinde askeri rejimin sermayeye ilişkin yönelişlerinde hiçbir ciddi değişiklik meydana gelmemiştir. Askeri rejim-sermaye ilişkilerinde kişiliklerin önemi şüphesiz vardır; ancak daha da önemli olan 1980 yılının Eylülünde sivil iktidarın bünyesinde Özal-türü, askeri bürokrasinin de tepesinde Saltık-türü kişiliklerin yer almasına yol açan ortamdır.

Sermaye - ANAP İlişkileri Üzerine

1983'ten bu yana burjuvazinin ANAP ile ilişkileri üç aşamadan geçmiştir. İlk olarak, 1983 yılındaki partileşme çalışmaları içinde sermayenin Sunalp Paşa'nın partisini (MDP'yi) destekleyen kanadı ile ANAP'ı destekleyen kanadı arasındaki bölünmeden söz edilebilir. Buna bağlı ola-

rak İstanbul burjuvazisinin önemli bir bölümünün "sağın ebedi iktidarını sağlama" özlemleri içinde sağ kanatta iki ayrı partileşme girişimine son vermek için yoğun bir çaba gösterdikleri, ancak Özal'ı ikna edemedikleri de biliniyor.

Burjuvazinin 1980'li yıllardaki ilk ciddi bölünmesini temsil eden bu saflaşmanın ardındaki etkenler nelerdir? Uluslararası sermayenin arka planda oynadığı role ileride değineceğimiz için bu etkeni bir yana bırakırsak, esas belirleyici, herhalde, "kazanacağı tahmin edilen ata oynama" eğiliminden ve kimin kazanacağı konusundaki farklı öngörülerden kaynaklanmıştır. Burada vurgulanması gereken, bu iki partinin aşağı yukarı açıkça sermaye partileri olarak inşa edilmekte oldukları hususudur ve (yine bazı "sivil toplumcu" yorumların yaptığı gibi) "sermayenin partisi ANAP" ile "askerlerin partisi MDP" ayrımları büyük ölçüde yanıltıcıdır.

Temel sınıf konumlarındaki özdeşliğe rağmen, "liberalizm-müdahalecilik" terimleriyle ifade edilen iktisat politikası yaklaşımlarında belli bir ayrılığın yansımaları da yok değildir: Üniversitelerin öğretim üyelerini tasfiye ederek işadamlarını davet ettikleri günlerde sermayenin MDP'li kanadını temsil eden Selçuk Yaşar, İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada, serbest piyasa ekonomisinden değil, sadece piyasa ekonomisinden söz etmek gerektiğini savunuyordu. Yaşar'a göre Türkiye gibi bir ekonomide "müdahale eden, koruyan, sübvansiyonlarla destekleyen güçlü devlet" modeli geçerlidir.[11] Bu savlar, aynı günlerde ve sonraları Özal'ın savunduğu "liberalizm" söylemine uymamaktadır. Ne var ki uygulamada ANAP iktidarının S. Yaşar'ın tezleriyle çok fazla çatışmadığını gösteren bazı olguları ileride tartışacağız.

ANAP'ın seçim zaferini izleyen ve aşağı yukarı 1987 sonlarına kadar uzanan ikinci bir aşamada ise, burjuvazi-

[11] *İzmir Ticaret Odası Dergisi*, Haziran 1983.

nin bir bütün olarak Özal iktidarının etrafında bütünleştiğini görüyoruz. Bu gözlem, 1983 içinde MDP'den yana ağırlığını koyan ve bu yüzden ANAP hükümetlerince "cezalandırılan" sermaye grupları için bile doğrudur: Aşağı yukarı dört yıllık bir süre içinde ANAP'ın "alternatifsiz olduğu" ve bir "işadamları iktidarı"nı tartışmasız olarak temsil ettiği yargısı sermayenin aşağı yukarı bütün çevrelerince paylaşılmıştır. Sermayenin bu yaygın desteğinin ardındaki etkenleri ileride tartışacağız. Burjuvazinin toplumun güç odaklarını, tüm sınıf ve katmanlarını hedef alan ve 1980-1983 yıllarında askeri yöntemlerle başlatılan ideolojik saldırısı bu dönemde tam bir zafere ulaşmıştır. Yerli ve uluslararası sermayenin iktisat politikası modeli, böylece, "ulusal" hedefler olarak ve "alternatifsizlik"" savları ile Türkiye toplumunun tüm kesitlerine "pazarlanmış"; emekçi sınıfları dahi geniş ölçüde etkilemiştir.

1987 seçimlerinin ardından burjuvazinin ANAP'a karşı tavırlarında yeni bir bölünme gözlüyoruz: Dozu giderek ağırlaşan, hatta zamanla cepheden saldırı biçimini alan bir dizi eleştiri ortaya çıkmaktadır. Bu tavır değişikliğini tam olarak anlayabilmek için, bu çalışmanın ikinci bölümünde 1980'li yıllarda artığın yeniden paylaşımı çerçevesinde ortaya çıkan sermayenin içsel çelişkilerini hatırlamak gerekir. Bu çelişkilerin 1987 sonuna kadar siyasi iktidar katına çarpıcı bir biçimde, açık seçik yansımamasını nasıl açıklıyoruz? Birinci olarak 1980-1985 yıllarında burjuvazinin genel ve sınıfsal çıkarlarının kısmi ve bireysel çıkarlara başat olduğu söylenebilir. İleride de tekrar tartışacağımız gibi, işgücü piyasalarını emek aleyhine temelden ve yeniden düzenleyen, işçi sınıfını "disiplin altına sokma"yı hedefleyen askeri rejimin operasyonları ile ANAP'ın ilk iki yılında iktisat politikasının çeşitli öğelerini bir bütün olarak sermaye lehine yeniden düzenlemesi, sözünü ettiğimiz genel ve sınıfsal çıkarlar açısından büyük önem taşımaktaydı. 1986-87 yıllarında ise, bu temel operasyonlar tamamlan-

mış ve yeni modelin *sermayenin alt-grupları arasında* tarafsız olmayan öğeleri ve Özal grubunun -yine ileride tartışacağımız- *şirketler ve işadamları arasında* da tarafsız olmayan uygulamaları burjuvazi-siyasi iktidar ilişkilerine damgasını vurmaya başlamıştı. Ancak bu yıllar ANAP'ın genişleme konjonktürünü oluşturuyor: Kamu yatırımlarının 1985'te reel olarak % 23'lük bir sıçrama yapmasıyla başlayan ekonomik canlanma sonraki iki yılı etkilemiş; 1986 ve 1987'de özel yatırımlar, milli gelir ve kârlar çarpıcı bir biçimde yükselmiş; mutlak büyüklüklerin bu kadar hızla büyüdüğü bir dönemde paylar ile ilgili içsel çelişkiler göz ardı edilebilmiştir. Milli gelir büyümesinin nüfus artış hızının altına düştüğü 1988-89 yıllarında ise, önceki yıllar boyunca birikmiş ve ertelenen içsel çelişkilerin patlak vermesi kaçınılmaz oluyordu.

Önde gelen işadamlarının kamuoyuna dönük tepkilerinden bazı örnekler verelim: Hatırlanacağı gibi holding tipi örgütlenmeler içinde kendi bankalarını oluşturamamış sanayi sermayesi bu dönemin en handikaplı sermaye grubunu oluşturuyordu. Yüksek faiz yükünün, sınai kârları aşındırarak ücretlere nasıl yansıdığını ortaya koyan ilginç bir eleştirel çözümlemeyi dönemin Ege Bölgesi Sanayi Odası başkanı E. Faralyalı şu sözlerle yapıyor: "Şu anda Türkiye'deki işletmelerde faizin payı emeğin aldığı payın iki katına ulaştı. Bir işletmede emeğin değeri, finansman değerinin yarısına düştüyse, orada dengesizlik vardır. Biz sanayiciler işçinin emeğinden kısıp hayatiyetimizin devamı için para maliyetine ilaveler yapıyoruz. Tek pazarlığımız işçiyle oluyor. Mevduat, faiz, enerji, hammadde fiyatlarıyla pazarlık gücümüz yok... işçiler (de)... işverenler de çok zor durumdadır. İşverenler zam + faiz kıskacına girmişlerdir. Zamdan ve faizden biraz kısıp işçimize veremiyoruz."[12] Buradaki eleştiriyi, daha köşeli bir "anti-rantiye"

[12] *Maliyet*, 10.12.1987.

söylemle ve yüksek faize yol açan maliye politikalarına bağlayarak TÜSİAD başkanı, tekstil sanayicisi Cem Boyner tamamlıyor: "Hükümetin, kaynakları önemli ölçüde rant sektörüne, rantiye sınıfına kaydırdığı kanaatindeyim... Bu ekonomik gelişmeye yaran olmayan bir politikadır... Altyapı yatırımlarına kaynak aktararak devleti büyüttüler, iç borç ve dış borç faizi ödendi ve iç borcun faizi parasını sadece plase etmekle yaşayan bir gruba verildi... (Bunun sonunda) sanayici sanayicilik yapmaktansa, kaynaklarını sanayiden, ticaretten çekip rant sektörüne yatırmayı tercih etmiştir... İşsizliğe nefes aldıramamanın en önemli nedeni bu olmuştur."[13] Tekstilci Boyner bu eleştirileri ile sanayi sermayesi ile finans kapital ve rantiye gruplar arasındaki çelişkiyi ortaya koyuyor. Holding-dışı sanayi sermayesinin bir başka tekstilci temsilcisi Halit Narin'den de dışa dönük ticaret sermayesine sağlanan ayrıcalıklara yönelik eleştirileri dinleyelim: "Biz... tüccar millet olmak istemiyoruz... Biz... her kuruşunu işine yatıran bir Türkiye yaratmak istiyoruz... Türkiye herkesin istediğini sattığı bir pazar olamaz. Liberal ekonomiyi böyle anlamak yanlıştır... Tekstilci(ler olarak)... pamuk işinden menfaat sağlayan birkaç tüccar kadar ağırlığımız yok."[14]

Burada örnekleri verilen tavır değişikliğinin açığa çıkmasını sağlayan önemli bir etken, 1987'den itibaren ANAP'ın giderek artan boyutlarda bir halk tepkisine hedef olması olmuştur. 1989 yerel seçimleri yenilgisi, burjuvazinin belli kanatları için ANAP'a alternatif iktidar seçeneklerini gündeme getirdi. Ancak, Özal'ın büyük holdinglerden ve "gözde" şirketlerden oluşan güçlü bir sermaye desteğini hiçbir zaman yitirmediğini; burjuvazinin muhalif öğeleri nezdinde bile ANAP hükümetlerinin hiçbir zaman 1978-79 yılla-

[13] *Cumhuriyet*, 5.11.1989.

[14] *İşveren*, Eylül ve Aralık 1987; *Hürriyet*, 16.11.1986.

rının CHP iktidarı ile aynı kefeye konmadığını da vurgulamak gerekir.

IV. İktidarın Dışsal Belirlenmesi: ABD, IMF ve Diğerleri

Türkiye gibi bir yandan 1946'dan beri kronik dış açıklar veren, öte yandan da Batı ittifakının sadık bir üyesi olan azgelişmiş bir ülkede iktisat politikalarındaki ve hatta siyasetteki dönüşümlerin sadece içsel etkenlerce belirlenmesi elbette söz konusu değildir. Yakın geçmişimizin istisnasız bütün kritik dönemlerinde emperyalist sistemin ana aktörleri Türkiye'deki karar alma mekanizmalarını şu veya bu derecede etkilemişlerdir. 1977-79 kriz yıllarından başlayarak 1980'li yıllar boyunca bu tür müdahaleler daha etkili ve giderek daha da pervasız olmuştur. ANAP'ın 1989 seçim yenilgisi veya Körfez krizi gibi dönemeçlerde Washington'da Türkiye için hangi senaryoların yeni baştan inşa edildiğini veya hangilerinin çöp sepetine atıldığını Türkiye halkı pasif bir gözlemci konumunda basından izleyebiliyor.

Bu durum, şüphesiz, son on beş yıl içinde emperyalizmin azgelişmiş ülkeler üzerindeki denetiminin artması ile ilgilidir: ABD ve İngiltere'de Reagan-Thatcher iktidarları ile ifadesini bulan yeni-sağ felsefe, IMF/Dünya Bankası ve uluslararası finans kapital aracılığıyla Üçüncü Dünya'ya aktarıldı. Türkiye de bu gelişmelerden nasibini fazlasıyla aldı. Türkiye'de siyasi iktidarın yönelişlerini, hatta kaderini belirleyen dış etkilerin yakın geçmişimizdeki bazı somut örneklerini burada kısaca gözden geçirelim.

1979'da Ecevit hükümetinin çöküşünde dış âlemle sürdürülen pazarlıkların istenilen sonucu vermemiş olması herhalde belirleyici olmuştur: Avrupa sosyal demokrasisi üzerinde belli bir prestiji olduğu varsayımından hareket eden Ecevit, Avrupalıların ABD ve IMF'yi "önce taze para,

sonra IMF programı" formülüne ikna edebileceğini umuyor ve IMF/Dünya Bankası heyetlerinin baskılarına bu beklentiyle karşı koymaya çalışıyordu. 1979 içinde TÜSİAD heyeti Washington ve New York'ta uluslararası finans ve ABD hükümet çevreleriyle halvet halindeyken Brzezinski, Kasım Gülek aracılığıyla ABD'nin artık Ecevit'i desteklemediğini ve "sağlam bir hükümet" yeğledikleri mesajını Türkiye'ye aktarıyordu.[15] Kısa zaman içinde OECD'de "büyük çaplı bir yardım operasyonunun önkoşulu olarak IMF ile anlaşma" formülü kesinlik kazandı; bu da Ecevit hükümetinin sonunu getiren darbelerden biri oldu. CHP iktidarı yerli ve uluslararası sermayenin ortak saldırısı karşısında ayakta durabilmesini sağlayabilecek tek etken olan halk sınıflarının da aktif desteğinden yoksundu.

Ecevit'in "havluyu atması" sırasında oluşmakta olan yeni uluslararası konjonktürü de göz önünde tutmak gerekir: 1979-80 yılları, kapitalist sistemin merkezlerinde, öncelikle ABD ve İngiltere'de bir yandan kendi "ulusal" işçi sınıflarına, öte yandan da Üçüncü Dünya'ya karşı sermayenin "katı" çizgisinin Reagan ve Thatcher yönetimleri ile birlikte kesinlikle egemen olduğu bir dönüm noktasıdır. Giderek Kıta Avrupasını da etkisi altına alacak olan bu yeni çizgi içinde, Ecevit'in umut bağladığı "reformist" bir sosyal-demokrat varyant artık gündem-dışı kalmaktaydı. Sermayenin ulusal ve uluslararası düzlemlerde sınırsız egemenliğini sorgulayacak veya bu "yeni düzen"e tam olarak ayak uyduramayacak siyasi hareketlerin hizaya getirilmesi veya iktidardan uzaklaştırılmaları gerekiyordu. Ecevit iktidarının sonu 1979'da böyle geldi.

Turgut Özal işte bu yeni çizginin Türkiye'deki en etkili temsilcisidir. Ve bu nedenle 1979 sonundan itibaren uluslararası sermaye çevreleri tarafından kesinlikle destek-

[15] Arcayürek, *age*, s. 18.

lenmiştir. Bu desteğin kazandığı boyutlar gerçekten şaşırtıcıdır: Ekonominin büyük ölçüde Özal tarafından yönetildiği 1980-87 yılları içinde Türkiye'nin dış borcu 30 milyar dolar artmış; farklı bir ifadeyle beynelmilel sermaye bu miktarda net kaynağı Türkiye ekonomisine aktarmıştır. Yakın geçmişte bir "istikrar ve yapısal uyum programı" uygularken bu derecede büyük çaplı dış kaynakla desteklenen ikinci bir ülke yoktur.

Bu bağlamda Özal'ın, bu desteği bir handikap, saklanması gereken bir ayıp olarak görmemesi; aksine bunu kamuoyu karşısında açıkça kendi lehinde bir koz olarak kullanması; bunda da zamanla büyük ölçüde başarılı olması ilginçtir. 12 Eylül rejiminin "beyin yıkama" operasyonunun iktisadi konularda da uygulandığını ve kısmen de başarılı olduğunu bu saptama ortaya koyuyor. Bir örnek verelim: 12 Eylül sonrasında Türkiye'ye yönelecek bu kaynak akımının başlamasının bir ön-koşulunun ekonominin yönetiminin Özal'a verilmesi olduğunda şüphe yoktur. Bu durumun bilincinde olan Özal'ın, Ulusu hükümetinin yapısı üzerinde Konsey'le pazarlığa oturduğunu da -yukarıda da kısaca değindiğimiz üzere- biliyoruz. Ancak yakın zamanlara kadar bilinmeyen bir husus, tam on yıl sonra 12 Eylüle ilişkin Amerikan belgelerini yayımlayan Sedat Ergin tarafından Hürriyet'te açıklandı: Turgut Özal aynı günlerde askerlerle yaptığı pazarlığı ABD büyükelçisi James Spain'e aktarmakta ve muhtemelen Spain'in görüş ve telkinlerinden "yararlanmakta" idi. ABD Ankara büyükelçiliğinden Washington'a 18 Eylül 1980 tarihli bir telgrafta "Özal büyükelçiyle yaptığı özel bir konuşmada, askerlere kendisinin de hükümette hizmet vermeye istekli olduğunu; ancak... kendisiyle uyumlu olacak Maliye ve Ticaret Bakanlarıyla birlikte ekonomik politika üzerinde nihai söz hakkını elinde tutması gerektiğini istediğini bildirmiştir"

ifadeleri yer almakta idi.[16] Ulusal bağımsızlık kavramının asgari değer taşıdığı herhangi bir demokratik ülkede kamuoyunun çalkantısına ve cezai sorumluluk çizgilerine kadar gidebilecek hukuki ve siyasal tepkilere yol açması gereken bu çarpıcı bilgi Türkiye'de tam bir kayıtsızlıkla karşılanmıştır.

1983 yılında ANAP'ın ve Özal'ın seçimlere sokulmasını sağlamak için askeri yönetime yapılan dış telkin ve baskılar üzerinde de kaynaklar var. Bunlardan biri, zamanın ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı E. Abrams'ın Hürriyet'e yaptığı açıklamadır: "Korkumuz, ordunun... Özal'ın kazanmasını önlemesiydi. Özal hakkında olumlu bir kanaate sahiptik... Güvenilir biriydi... O anki ihtiyaca cevap verecek biri olarak görüldü... Hiç kimse... sonradan uzun süre iktidarda kalacağını tahmin etmedi... Bu bazen olur... Rekabete dayalı bir seçimin (yapılması için)... büyükelçilik kanallarını ve (Haig gibi) ziyaretçileri kullandık."[17]

1983'ü izleyen yıllarda IMF, Dünya Bankası ve uluslararası bankacılık çevreleriyle temas kuran Türk iktisatçılar, Türkiye'de uzmanlar arasında fevkalade tartışmalı olan ANAP'ın iktisat politikalarının Batılı uzmanlar tarafından nasıl "alternatifsiz" savlarıyla göklere çıkarıldığını gözleyerek şaşkınlığa uğramışlardır. Gerçekten de Özal beynelmilel finans çevreleri tarafından "Ankara'daki adamımız" imajıyla algılanıyordu. Artık öyle anlaşılmaktadır ki, muhtemelen 1980 yılı içinde IMF-kökenli politikalara karşı çıkan çevreler ve ülkelere karşı Türkiye'yi bir "vitrin", bir başarı örneği olarak gösterme doğrultusunda bir karar alınmıştı.

ANAP modeline ve Türkiye'ye uluslararası finans kapitalin nasıl baktığına ilişkin ilginç bir örneği Chase Man-

---

[16] S. Ergin, "Amerikan Gizli Belgelerinde 12 Eylül", *Hürriyet*, 12.9.1990.
[17] *Hürriyet*, 13.3.1989.

hattan bankasının Türkiye temsilcisinin bir demeci ile aktaralım: "Bugünkü Türkiye ekonomisini 10-15 yıl öncesiyle karşılaştırmalı. O zamanlar sizin ekonominiz yoktu... Konutların, yolların durumu çok kötüydü. Elektriğiniz yoktu. Ülke tümüyle fakir bir görünüme sahipti. Tıpkı azgelişmiş ülke gibi... Son 5-6 yılda şehirleriniz dünya şehirlerine yakışan bir görünüm kazandı. İnsanlar daha modern... Bundan 10-15 yıl önce Ankara'da Osmanlı tipler oturuyordu... Ekonomist değillerdi, yeterli eğitim görmemişlerdi. Bugünse Ankara'da çok etkileyici insanlar var... İstanbul'da şöyle bir etrafa bakın enflasyonun etkisini görmezsiniz. İnsanlar aç değil, intihar etmiyorlar, umutsuzluğa düşmüş değiller... Eğer insanlar gerçekten zarar görüyor olsalardı, bunu protesto ederlerdi."[18] Cehalet, fikri sığlık ve küstahlık karışımı olan bu ilginç demeç, çarpıcı bir tesadüf sonucu; ANAP'ın olağanüstü bir halk tepkisi sonucu yerel yönetimlerden hemen hemen tümüyle uzaklaştırıldığı 26 Mart 1989 tarihinde yayımlanmıştır.

Göstermeye çalıştığımız gibi, Turgut Özal'ın Batı'nın finans ve siyaset çevrelerindeki prestiji -bazılarının sandığı gibi- uyguladığı politikalardan kaynaklanmıyor. Bu prestij işin başından beri vardı. Özal'ın daha 1980 öncesinde Dünya Bankası ve Morgan Guaranty çevrelerinde özel ve kişisel bağlantılar kurmuş olduğunu Çölaşan ve diğerleri açıklıyorlar. Demirel'in başbakanlığı döneminde ABD ve Avrupa'nın siyasi çevreleriyle ve IMF/Dünya Bankası yetkilileri ile çok yoğun ilişkilere giren Özal'ın; 12 Eylül günlerinde ABD büyükelçiliğiyle -yukarıda değindiğimiz- temasları bu ilişkilerin bir uzantısı olarak değerlendirmelidir. Gerek 1980 yılında, gerek daha sonraları Batılıların isteklerinden "daima bir adım daha fazla vermeye hazır" bir kişi olarak temayüz ettiği, hatta bunu açıkça savunduğu da

[18] Ekonomik Panorama, 26.3.1989.

biliniyor. Gerçekten de 24 Ocak kararlarında devalüasyon ve KIT zamlarının oranları IMF'nin beklentilerinin bir hayli üzerindeydi. 1983 sonrasında dış ticaret ve kambiyo rejimini liberalleştirirken Dünya Bankası'nın "yapısal uyum" modelinin doğrultusunda; ancak kimsenin beklemediği bir hızla hareket ederek Banka yöneticilerini şaşırtmış ve mutlu kılmıştı. Keza, ülke içindeki toplumsal güçlerden herhangi bir etkili talep ve baskı gelmemesine rağmen uluslararası sermaye çevreleri için büyük önem taşıyan "özelleştirme" ve "yabancı sermayeyi ayrıcalıklı kılma" gibi politikaları yürütmekte ısrarı da dikkati çekmiştir. Bürokrasinin üst katlarına klasik ve ulusal bürokratların yerine çift pasaportlu, ABD yetiştirmesi ve kozmopolit uzmanları yerleştirmesi; bazılarını siyasette ön plana çıkarması da dikkat ve takdirle izlenmiştir. Bu alanlardaki meziyetleri Turgut Özal' a o derecede prim kazandırmıştır ki, başka ülkeler için kredi akımlarının kurumasına yol açan "aksamalar", örneğin IMF'nin finansal limitlerinin sürekli ihlal edilmesi hoşgörüyle karşılanmış; bunlar Türkiye'nin, ekonomik politikalar ve başarılar açısından "örnek ülke" gösterilmesini engellememiştir. Körfez krizinde Özal'ın izlediği yol, iktisat politikalarında on yıldır izlediği yaklaşımın -ABD çizgisinin "en sadık" partizanlarından biri rolüne soyunarak- dış siyasete de uygulanması olarak yorumlanmalıdır.

V. Burjuvazinin Sınıf Bilinci ve Devletin Sınıf Karakterinde Yozlaşma

Burjuvazinin Sınıf Bilinci Üzerine

1980'li yıllar içinde Türkiye toplumunun yaşadığı önemli ve derin değişmelerin değerlendirilmesinde, Türkiye solunun bünyesinde dahi gözlenen ciddi bir ayrılık göze çarpı-

yor: Bazıları bu dönemi, maliyeti ne olursa olsun Türkiye kapitalizminin olgunlaşma yılları olarak görüyorlar; diğerleri ise daha önceki yirmi yıl boyunca edinilen iktisadi, siyasal ve toplumsal birikim ve kazanımların büyük ölçüde israf edildiği "yitik yıllar" olarak algılıyorlar.

Bu fikir ayrılığı, bu bölümde tartışılan burjuvazi/devlet ilişkileri sorunsalına nasıl yansıyabilir? 1980'li yılları kapitalizmin olgunlaşma dönemi olarak yorumlamamızın mümkün olup olmadığını "devletin sınıf karakterinde olgunlaşma eğilimleri ağır basmakta mıdır?" sorusunu yanıtlamaya çalışarak tartışabiliriz. Bu tartışma, bir boyutuyla burjuvazinin sınıf bilincinin gösterdiği gelişme ve dönüşümleri de içerecektir.

"Devletin sınıf karakterinde olgunlaşma"dan ne kastediyoruz? Bu bölümün başlarında bu soruyu kısaca ele aldık ve egemen sınıfların (Türkiye için burjuvazinin) genel ve uzun dönemli çıkarlarının temsil edildiği bir durumun sınıf iktidarının en olgun biçimini temsil ettiğini ileri sürdük. Burjuvazinin belli fraksiyonlarına bağımlı "kısmi" çıkarlarla, belli işadamlarının gözetildiği "tekil" çıkarların, derece derece daha "ham" sınıf iktidarlarına tekabül ettiğini ima ettik. Bu soyut şemayı yarı şaka, yarı ciddi (veya yarı folklorik, yarı tarihsel) bir örnekle canlandırmaya çalışalım:

Büyük sürü sahipleri ile büyük çiftçilerin araziyi paylaşım kavgası içinde oldukları; "değer yaratan" sosyo-ekonomik öğeler olarak da sığır çobanları (yani "cowboy"lar), ırgatlar ve küçük çiftçilerin yer aldığı; Washington'un henüz nüfuz edememesi nedeniyle devlet gücünün henüz oluşum halinde olduğu "Vahşi Batı"dan söz edelim. Bu ortamda devletin sınıf karakterinin ilk ve en ilkel biçimi, çiftlik sahiplerinden en güçlü ve en zengini olan A'nın adamlarından birinin şerif olması durumunda ortaya çıkar. Devlet, yani şerif, bu durumda, gerçek patronunun çıkar-

larını, diğer çiftlik sahiplerine; tüm sürü sahiplerine ve kendi ırgatlarına karşı korumak işlevini üstlenmiştir. "Tekil çıkarlar"a dayalı burjuva devletine tekabül eden hal budur. Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal tarihi içinde devlet otoritesinin tek tek "zengin yaratmak" için kullanıldığı 1920'li yıllar bu duruma kısmen yaklaşan bir dönem olarak görülebilir.

Durum istikrarsızdır. Zamanla, belki de "cowboy filmleri" geleneğinde bir miktar kan döküldükten sonra, diğer büyük çiftlik sahipleri de iktidara ortak olmayı başaracaklardır: A ile birlikte kararlaştıracakları ve büyük toprak sahiplerinin ortak çıkarlarını, ırgatlarına, küçük çiftçilere ve sürü sahiplerine karşı korumayı üstlenecek yeni bir şerif üzerinde anlaşacaklardır. Burjuva iktidarının kısmi (yani burjuvazinin belli bir fraksiyonunun ortak) çıkarlarını gözeten sınıf iktidarına tekabül eden ve öncekinden bir derece daha "olgun" kabul edilebilecek olan hal budur. Latin Amerika yazınında bu (büyük toprak sahiplerinin iktidarını kastederek) "oligarşik iktidar" kavramı ile nitelendirilir. Cumhuriyet tarihinde ise, 1960'lı-70'li yıllar, bu kez sanayi sermayesi lehine olmak üzere, benzer bir duruma benzetilebilir.

Oligarşik iktidar da, ekonomiye egemen olan burjuvazinin diğer ana fraksiyonlarını, örneğimizde büyük sürü sahiplerini sürekli dışladığı için istikrarsızdır. Çetin, hatta kanlı mücadeleler, en sonunda bir büyük toplumsal ittifak ile sonuçlanır. Artık şehir meclisi ve ona bağlı olarak atanan şerif, hem büyük toprak sahiplerinin, hem de büyük sürü sahiplerinin ortak ve genel çıkarlarını; farklı bir ifadeyle, bir *sınıf olarak* burjuvazinin çıkarlarını temsil edecektir. Hatta zamanla (ve muhtemelen artık Washington'un da telkin ve katkılarıyla) şehir meclisi, temel mülkiyet ilişkilerinin ve sınıf egemenliğinin ana öğeleri zedelenmediği sürece büyük mülk sahiplerinin çıkarlarıyla ırgat, sığır ço-

banı ve küçük çiftçilerin çıkarları arasında da uzlaşma ve hakemlik rolleri üstlenebilir. Burjuva devletinin çağdaş Batı Avrupa ve ABD'de gözlenen en olgun biçimi budur.

Burjuvazinin, devleti sadece tekil veya kısmi çıkarların bekçisi olan bir aygıt olarak görmekten vazgeçmesi; bir sınıf olarak ortak ve uzun dönemli çıkarlara da sahip olduğunu farketmesi ve devletten bunların gözetilmesini talep etmesi belli bir *sınıf bilincine* ulaşması anlamına gelir. Dolayısıyla, devletin sınıf karakterindeki olgunlaşma ile burjuvazinin sınıf bilincinin yerleşmesi birbirine paralel giden iki süreçtir. 1978-79 kriz yıllarından başlayarak 1980'li yılların sonuna kadar Türkiye'nin tablosu bu bakımdan neler göstermektedir?

İncelediğimiz dönem boyunca sermayenin siyasi iktidar sorunu üzerinde birleşik tavır gösterdiği zaman aralıkları (1979, 1980-1982, 1984-1987) içinde birleştirici etkenlerin neler olduğunu tartışarak sorunu incelemeye başlayabiliriz. Birkaç saptama yapabiliyoruz.

Birinci olarak, Türkiye burjuvazisi, dünya kapitalist sistemiyle bağımlı ve zayıf bir konum içinde eklemlenmiş olmanın bilincindedir ve bu nedenle beynelmilel kapitalizmin güç odakları ile karşıtlık içinde sürdürülen siyasi çizgilere destek vermesi beklenemez. Keza, aynı güç odaklarının açık desteğine sahip iktidarlarla da karşıtlık ilişkilerine girmekten mümkün mertebe kaçınacaktır. 1979 yılında Ecevit hükümeti ile IMF ve ABD arasındaki uyumsuzlukların derinleşmesi, sermaye çevrelerini iktidara karşı tavır almaya sevkeden ana etkenlerden biriydi. Keza, ANAP hükümetlerine uluslararası sermaye tarafından verilen açık destek, bu iktidarın kimi politikalarından zarar gören iş çevrelerinin uzun süre muhalefete geçmelerini frenlemiştir. Aslında, ANAP çizgisinde zamanla Türkiye burjuvazisinden çok uluslararası sermayeyi -ve özellikle onun Washington kanadını- temsil eden özelliklerin ağır

basması yüzündendir ki Özal zaman zaman sermayeden daha güçlü olduğu, burjuvaziyi "terörize ettiği" izlenimleri uyandıracak davranışlar içine girebilmektedir. Dış bağlantı ve destekleri dikkate almadan bu durumu anlamak imkânsızdır.

İkinci olarak, işçi sınıfı hareketi burjuvazinin temel ekonomik çıkarlarını, politik ve ideolojik hegemonyasını tehdit edecek boyutlara ulaştığı an, sınıf-içi bölünmelerin önemini yitirdiği ve birleştirme etkenlerinin ağır bastığı ortaya çıkmaktadır. Sermayenin Ecevit iktidarına karşı başlattığı saldırının ardında, hükümetin işçi hareketindeki radikalleşmeyi önleyememesi veya önlemek istememesi temel bir etken idi. Bu, sadece ücret hareketleriyle ilgili bir tepki değildi; bu yılları bir "kâbus" haline getiren olgu, "işyerlerinin yönetilemez hale gelmesi, işverenin işçiler üzerindeki otoritesinin yitirilmesi" olmuştu. 12 Eylül rejiminin ana gündem maddelerinden birinin işgücü piyasasını yepyeni düzenlemelerle "disiplin altına sokmak" olması; bu rejime sermayenin tüm kesimlerince verilen sınırsız desteğin arkasında yatan ana etkendir. Bu yeni düzenlemeyi devralan ve gerektiği gibi uygulayarak ücret düzeyini ve sendikacılığı bir süre için sermayenin ana sorunlarından biri olmaktan çıkaran ANAP politikalarına, bu politikaların diğer öğelerinden zarar gören sanayici gruplar tarafından dahi birkaç yıl boyunca verilen desteği böyle açıklayabiliriz.

İşgücü piyasasının kurumsal düzenlenmesi, geleneksel olarak sendika sorunlarıyla karşılaşmayan sermaye gruplarını dahi temelden ilgilendiren; yani burjuvazinin *genel* çıkarlarıyla ilgili bir sorundur. Ancak, sermayenin ortak çıkarları bu sorunla sınırlı değildir. 1980 sonrasında ve özellikle ANAP iktidarının ilk yıllarında sermayenin genel ve ortak sorunlarının bir bölümünü çözmeye yönelik bir dizi politika yeniliği gözlüyoruz: Vergi sisteminin

köklü bir biçimde sermaye lehine değiştirilmesi,[19] Türk Parasını Koruma Kanunu'na bağlı yasakların büyük ölçüde kaldırılması, "siyasi ve ideolojik suçlar"ın amansızca takip edildiği bir dönemde "ekonomik suça ekonomik ceza" ilkesi arkasına sığınarak ve bir dizi af yasası ile tamamlanarak "kara ekonomi"nin aklanması bunlara örnektir. Biraz ileride tartışacağımız yozlaşmalara ve çelişkilere yol açmakla birlikte, işadamlarının iktidarda yer alan -ve hemen hemen tümü siyasete iş çevrelerinden gelmiş olan- siyasetçilere, Özal ailesine, zamanına göre Pakdemirli'ye, Taner'e, Çelebi'ye bürokrasi katını atlayarak doğrudan ulaşabilmeleri; birlikte katıldıkları dış gezilerde sorunlarını çözebilmeleri, bir süre için sermaye-iktidar ilişkilerine "yeni, rahat ve ferah bir üslup" getirmiştir. İdeolojik söylemi, iktidar kadrolarının kökenleri, politika yönelişlerinin ana doğrultusu ile ANAP iktidarı birkaç yıl boyunca işadamlarının bütün kanatlarına "bizim iktidarımız" dedirtecek özellikler taşımış ve bu yüzden yaygın destek görmüştür.

Bu saptamalarımız sermayeyi yakın geçmişte siyasi iktidara karşı birlikte davranmaya yönelten etkenler üzerindedir. Farklı bir ifadeyle, burjuvazinin hangi koşullarda *genel* çıkarlarını tekil ve kısmi çıkarlarının üstünde tuttuğunu tartışmış oluyoruz. Ancak, burjuvazinin sınıf bilincinin daha da olgunlaşması, kısa dönemin ötesine gidebilme yeteneği ile de ilgilidir. Bu bakımdan Türkiye burjuvazisinin yakın geçmişte parlak bir sınav verdiği söylenemez. İş çevreleri 1980 yılında işgücünün şiddet yoluyla disiplininden yana ağırlığını koyarken, kısa dönemli bir çözümün ebedi bir çözüm olacağı yanılgısı içinde idiler. 1979 yılında tıkandığı iyice ortaya çıkan "popülizm"i, kısa dönemli sorunlarının saplantısı içinde kıvranan burjuvazi askeri ve otoriter

[19] Bu konuda Bkz. O. Oyan, *24 Ocak Ekonomisinde Dışa Açılma ve Mali Politikalar*, V Yayınları, Ankara, 1987.

bir modelle aşmaya çalıştı ve böylece bir tarih perspektifinden yoksunluğunu bir kez daha ortaya koydu.

Bu tarihsel dönemeçte bizce, uzun dönemli bir perspektif, emekçi sınıfları siyaset sahnesine aktif aktörler olarak katan bir burjuva demokrasisine ulaşma çabalarını gerektirirdi. Bu da, otorite ve disiplin özlemlerinin siyasete egemen olması ile değil, toplumsal dönüşümün demokrasinin genişletilmesi yönünde zorlanması ile gerçekleşebilirdi. Böyle bir adım ekonomik krizin emek ve sermaye arasında belli bir "toplumsal sözleşme" ile aşılmasının çerçevesini de yaratırdı. Aksine, "askeri çözüm"ün ebedi bir çözüm olacağı yanıltısına saplanıp kalan Vehbi Koç -sınıfının teşhis ve taleplerine tercüman olarak- 12 Eylülden üç hafta sonra Kenan Evren'e yazdığı mektupta, "TKP... ve solcular... memleketi yıkmak için... yeniden harekete geçmişlerdir. Bunlara karşı uyanık olmalı ve teşebbüsleri muhakkak engellenmelidir" tavsiyesinde bulunuyordu.[20] Türkiye burjuvazisinin "en kıdemlisi ve en büyüğü" Vehbi Koç'un bu "derin" görüş ve tavsiyelerinin en çok sekiz yıl içinde yine sermaye çevreleri içinde nasıl eskidiği, seçkin işadamlarının büyük çoğunluğunun 141-142'nin kaldırılmasından yana tavır almaları ile ortaya çıkıyor. 12 Eylülün onuncu yılında TÜSİAD'ın Türkiye toplumunun geleceğine ilişkin bir "vizyon" aramaya başlaması; sınıflar-arası bir toplumsal sözleşmeyi de bu "vizyon"dan türetmeyi önermesi. 1980'li yılların başındaki "miyopluğun" gecikmiş bir ikrarı sayılabilir.

Devletin Sınıf Karakteri: Olgunlaşma mı, Yozlaşma mı?

1980'li yıllarda devletin sınıf karakterindeki gelişmeyi, kabaca nitelendirebilmek için yukarıdaki "Vahşi Batı" örneğine dönelim: 1960'lı ve 70'li yıllarda ekonomik işlevleriy-

[20] Sönmez, *age*, ss. 350-351

le devletin özellikle sanayi sermayesi lehine bir aygıt halini kazandığını görüyoruz. Bu örneğimizde büyük çiftlik sahiplerinin çıkarlarını izleyen şerifin temsil ettiği "oligarşik" devlet biçimiyle benzerlik taşır. Ancak arada önemli bir fark vardır. Şerifin, büyük toprak sahipleri arasındaki dengeyi bozmamasını, çatışan bireysel çıkarlar arasında tarafsız kalmasını sağlayacak herhangi bir güvence ve mekanizma "Vahşi Batı" örneğimizde yoktur. 1960'lı-1970'li yılların Türkiyesinde ise, ithal kotaları, döviz ve kredi tahsisleri, vergi teşvikleri ile ayrıcalıklı bir desteğe mazhar olan sanayi sermayesinin saflarında yer alan bireysel işadamları arasında avantajların (ya da "avanta"ların) tarafsızca dağıtılması işlevini bürokrasi üstlenmişti. Bu bürokrasi, sözü geçen avantajların, "rant"ların varlığını tartışmaz, kabul eder; sadece, bunların dağıtılmasında bireysel çıkarların gözetilmesini önler. Bu işlevi hakkıyla yürütebilmesi için bürokrasi bir dizi özelliklere sahiptir. Ekonomik mevzuatı uygulamakta, hatta kararname ve yönetmelikleri hazırlamakta geniş yetkileri ve siyasi iktidara karşı yasal güvenceleri vardır. İdeoloji düzleminde kendisini "devletin sahibi" olarak görür. "Devletin soyulması"nı, "devlet eliyle *bireylerin* zengin edilmesi"ni önlediği kamsındadır. (Dikkat edelim: "devlet eliyle *genel olarak sanayicilerin* zengin edilmesi"ne karşı -sanayiciler arasında nesnel paylaşım kurallan geçerli olduğu sürece- itirazı yoktur.) Bu özelliklerini hakkıyla yürütebilmesi için oldukça otonom bir özellik taşıyabilmesi ve maddi koşulları bakımından handikaplı olmaması gerekir. Dönemin sonlarına doğru, Milliyetçi Cephe koalisyonları sırasında yüksek bürokratik mevkilere yapılan "partizan" atamalar ve enflasyona yenik düşen memur maaşları bu özellikleri aşındırmaya başladı. Ancak, Maliye ve Ticaret bakanlıkları, Devlet Planlama Teşkilatı gibi kuruluşların geniş yetkilerle donanımlı ve özlük hakları bakımından göreli olarak ayrıcalıklı uzman

kadroları bakımından sözü edilen yetkiler, işlevler, ideolojik misyon özellikleri büyük ölçüde devam ediyordu.

Burjuvazi bakımından böyle bir çerçeve sorunlar yaratır: İşadamlarının doğal ve organik ilişkileri devletin siyasi katı iledir. Bürokrasinin denetleyici bir katman olarak araya girmesi çoğu kez işleri yavaşlatır; uzmanlarda zaman zaman gözlenen küçük burjuva radikalizmi tedirgin edicidir ve örneğin vergi sisteminin ödünsüz uygulanması gibi kimi kuralları sermayenin hiçbir kesimini hoşnut etmez. Ancak, öte yandan bu çerçeve, sermaye-devlet bağlantılarına ve sermayenin iç katmanları arasındaki ilişkilere istikrar getirir; geleceğe dönük olarak, örneğin yatırım kararlarında belirsizlikleri önler ve öngörülerde devletten kaynaklanan sürprizleri asgariye indirir.

12 Eylül rejimi süresince ve ANAP'ın ilk iktidar yılları içinde yukarıda tartıştığımız *genel olarak sermayenin* lehindeki iktisat politikası uygulamaları ve ithal ikameci/korumacı/müdahaleci modelin kimi geleneksel araçlarının (ithal kotalarının, kredi tahsislerinin, fiyat denetimlerinin) ortadan kalkması, bir süre için devletin sınıf karakterinde olgunlaşma izlenimleri vermiş olabilir: "Liberal" yorumcular, bu gözlemlerden hareketle, devletin artık burjuvazinin ayrıcalıklı bir alt-grubunun (içe dönük sanayi sermayesinin -veya "Vahşi Batı"nın "oligarşik" büyük çiftlik sahiplerinin-) değil; genel olarak sermayenin uzun dönemli çıkarlarını gözeten bir aygıt özellikleri kazanmaya başladığını ileri sürmeye başladılar.

Ancak, bu yorumlarda gözden kaçan iki şey vardır: Birinci olarak, "liberal" 12 Eylül ve ANAP dönemi korumaya, kredi tahsislerine dönük kimi "rant"ları ortadan kaldırırken, farklı alanlarda hükümet politikalarından kaynaklanan yepyeni ve muhtemelen çok daha büyük rakamlara ulaşan "avanta"/"rant" olanakları yaratmıştır ve "liberal" yazarlar bu olguyu bir türlü görmek istememişlerdir: İhraç

teşviklerine bağlı hayali ihracat olgusu bunların en iyi bilinenidir. İhale sisteminde, koruma oranlarını sık sık ve tutarsız bir biçimde değiştiren ithalattan alınan fon uygulamalarında, siyasi iktidar -önceki döneme göre çok daha geniş bir biçimde- belli şirketleri ihya etmek veya çökertmek imkânına sahip kılınmıştır. Yeni dönemin teşvikli sektörlerine (örneğin turizme) sağlanan vergi ve kredi sübvansiyonları, belediyelerin imar izinleri, "şirket kurtarma"lar, özelleştirme operasyonları, yabancı şirketlerle "joint venture" için verilen izinler ve aynı bağlamda yabancı sermaye yatırımlarına verilen teşvikler. Kamu Ortaklığı İdaresi'nin borsada alım ve satım yapma yetkisi ile donatılması "liberal" dönemde devletin yarattığı, yeni "avanta" alanlarıdır.

Liberal yorumcuların, en azından başlangıçta, göremedikleri ikinci husus şudur: Kamu politikalarından kaynaklanan yeni "avanta" alanları böylece doğarken, bunların oluşturulması, dağıtımı ile ilgili yetkiler devletin bürokratik katmanından devletin siyasal katmanına intikal etmekte idi. Özellikle ANAP dönemi, iktisat politikası konularına "anti-bürokratik" bir söylemin egemen olduğu ve buna bağlı olarak "bürokratik işlemlerin sadeleştirilmesi" iddiasıyla geleneksel olarak bürokrasinin üst kademelerine veya uzmanlara ait olan yetkilerin doğrudan doğruya ilgili belediye başkanına, bakana, başbakana ve (Özal'ın Çankaya'ya çıkmasından sonra) cumhurbaşkanına geçtiği yıllardır. "Avanta yaratıcı" kamu faaliyetlerinde çeşitliliğin ve olanakların alabildiğine genişlediği bir dönemde bürokrasinin "rant dağıtmakta tarafsızlığı sağlayan rolü" böylece büyük ölçüde yok olmuştur. Kamu yönetiminin üst katmanlarına, geleneksel "mülkiye bürokrasisi"nin dışından ve esasta siyasi çevrelere kişisel ilişkilerle bağlı olarak onların doğrudan uzantısı sayılabilecek ABD-yetiştirmesi

"prensler"in yerleştirilmesi bu süreci hızlandırmıştır. Geleneksel bürokrasinin, bu yeni dönemin "avanta dağıtma" mekanizmalarını önlemek için devletin siyasi katmanına karşı verdiği son meydan muharebesi hayali ihracat alanındadır. Ekonomik bürokrasinin kesin yenilgisiyle sonuçlanan; ancak daha sonra devreye giren kimi yargı organlarının bağımsız bir inisiyatifiyle iktidarın tam istediği biçimde bağlanmayan bu muharebenin ilginç hikâyesi Bilal Çetin tarafından ayrıntıyla ortaya konuyor.[21]

Dikkat edileceği gibi, ithal ikameci dönemle karşılaştırıldığında bu dönemde "avanta" alanları, genel olarak spekülatif faaliyetler lehine belli bir ağırlık taşımanın ötesinde sistemli olarak tanımlanmış değildir: Büyük devlet ihalelerinin veya belediyelerin imar izni peşinde koşan müteahhit firmalar, ihracatçılar, yabancı sermaye ile ortaklık, "kurtarma veya af" arayan ya da kredi/vergi teşvikleri, sübvansiyonlar peşinde koşan sanayiciler, turistik teşvikleri kovalayan sermayedarlar veya KOİ'nin borsa işlemlerini izleyen rantiye öğeleri vb. garip bir işadamları kitlesi oluşturur ve bunlar sadece ve sadece üst düzey siyasi kadrolara nüfuz etmekle ve yakın olmakla "avanta"lardan yararlanabilirler. Kamuoyunun "köşeyi dönme" felsefesi ile, yani burjuva ideolojisinin en "paraziter" bir varyantı ile biçimlendirildiği bir dönemde eski tarz solcular ile "mülkiye" geleneğinden bürokratların dışında bu yeni oluşumlarda herhangi bir sapkınlık görenlerin sayısı pek az olmuştur. Hatırlayalım: Cumhurbaşkanı kamu kuruluşlarının borsada işlem gören hisse senetlerinin KOİ'ce desteklenip desteklenmemesi konusunda talimat vermektedir veya borsa değeri sıfıra yaklaşan bir şirketi "kurtarma" telkininde bulunup bunu basına duyurmakta ve aynı şirketin hisse senedi fiyatlarının birkaç misli yükselmesine yol açmaktadır. Aynı

[21] B. Çetin, *Soygun*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1989.

günlerde Semra Özal, oğlu ile birlikte borsada oynadığını ve bayağı kazandığını rahatlıkla söyleyebilmektedir.[22]

ANAP dönemi, böylece, sermaye çevreleri içinde ENKA, ESKA, Toprak gibi yeni sermaye gruplarının "yıldızlaştığı"; iktidarla ilişkileri iyi tutan Sabancı, Koç gibi holdinglerin, STFA, Koçtuğ, Kutlutaş gibi geleneksel grupların "yeni düzen"e uygun koşullarda uyum sağladıkları bir dönemdir.

Ancak, madalyonun bir de öteki yüzü vardır: Siyasi iktidarla yakınlık derecesinin yarattığı imkânları paylaşma yarışında yenik düşen veya ANAP/MDP ayrılığı sırasında "yanlış ata oynamış olma" hatasını işleyen Narin, Yaşar, Anadolu Endüstri Holding, Ercan gibi diğer gruplar ise yeni dönemin imkânlarından yoksun kalmışlar; hatta kimi durumlarda tekil olarak cezalandırılmışlardır.

1980'li yılların sonlarına doğru Türkiye'de devletin sınıf karakterinin kazandığı bu yeni durumu nitelendirmek için tekrar "Vahşi Batı" örneğimize dönelim: Tüm büyük çiftçileri temsil eden şerif, yani "oligarşik" yönetim tökezlemiştir. Sığır çobanları ile ırgatlar ve küçük çiftçileri bir türlü "hizaya getiremeyen" şerif, saygıdeğer vatandaşların "umumi arzu"su uyarınca görev süresinin bitiminden önce "azledilmiştir". Büyük iddialarla gelen ve saygıdeğer bir kasabalı olan yeni şerif, Washington tarafından donatılan silahşörleri yardımıyla "kanun ve nizamı" ve tehdit altındaki mülkiyet düzenini yeniden kurar. Ancak, düzenin sahibi olma rolünü tüm mülk sahiplerine iyi "satabilmesi" ve Washington'un tam desteğine sahip olması şerifin durumunu güçlendirmiştir. O da bu gücünü gönlünce ve çıkarlarını ve iktidarını gözeterek kullamr: Çiftlik sahipleri ile sığır sahiplerinden kimini destekleyip kimiyle bozuşarak; ancak desteklenenlerin de (şerifle birlikte) mutlaka "ihya

[22] *Sabah*, 16.12.1990.

edildiği" bir "yeni düzen" yaratır. "Vahşi Batı"da durum, devletin ilk ve ilkel biçimine -yani falanca çiftlik sahibinin adamı olan şerif örneğine- doğru bir dönüşü andırıyor. Ancak, farklar da vardır: Zira, bu kez inisiyatif şeriftedir. Öncelikle Washington'un, sonra da "kendisinin" adamı olan şerif ihya edeceği çiftlik sahibini bizzat seçmektedir. "Oligarşik" yönetimden, "bireysel" ilişkilerin egemen olduğu yönetim biçimine dönüş vardır; ama ilişkilerin doğrultusu aynı değildir.

"Vahşi Batı"da oluşan bu yeni "yönetim biçimi" ile 1980'li yılların ikinci yarısında Türkiye'de oluşan devlet-burjuvazi ilişkilerinin benzerlikleri üzerinde daha fazla durmaya gerek yok. Sadece şunu vurgulayalım ki, devletin sınıf karakterinde meydana gelen bu yeni gelişmelerin "olgunlaşma" değil, "yozlaşma" doğrultusunda olduğunu Türkiye'nin "liberal" ve "liberal sol" yazarları değil, doğrudan doğruya belli sermaye çevreleri ortaya koydular. Bu, doğal olarak günlük pratikten gelen bir algılamadır: Devletin siyasi katı ile kurulan ayrıcalıklı bireysel ilişkilerin "yüksek getiri" sağladığı bir ortam; hele 1988-89 gibi bir durgunluk konjonktüründe, iş çevrelerinin saflarında olağanüstü gerginlikler ve belirsizlikler meydana getirir. Siyasi çevrelerle özel ilişkilerin gelecekte nasıl seyredeceğini öngörmek; uzun dönemli yatırım kararları almak, ayrıcalıklı gruplar için dahi güçleşir. Dışlanan çoğunluk ise, devletin özel teşvik ve korumalarına gerek olmayan iç ticaret ve küçük çaplı üretim gibi alanlarda varlığını sürdürebilir. Orta boylu veya daha büyük sanayi, dış ticaret, finans, büyük boyutlu turizm, büyük kentsel rantların veya devlet ihalelerinin söz konusu olduğu müteahhitlik gibi kritik alanlarda ise "dışlanma"nın bedeli ağırdır; varlık-yokluk sorunudur.

Çağdaş Batı kapitalizmi, 18. ve 19. yüzyılların dinamik ve yaratıcı rekabeti üzerine oluşmuştur. Bu, teknolojide, üretim maliyetlerinde, kalitede, fiyatta, pazara ulaş-

mada rekabeti, yani rakip firmadan bir adım ötede bulunmayı bir varlık-yokluk sorunu haline getiren bir kapitalizmdir. 21. yüzyıla yaklaşırken Türkiye kapitalizmi ise Cumhurbaşkanından başlayarak belediye başkanı katında son bulan ve "ihsan dağıtma" yetenekleri sınırsız olan devletin siyasi katına nüfuz etmede "vahşi bir rekabet"e dayanıyor. Bu durum, oyuna katılanlar tarafından öylesine doğal görünüyor ki, Dalan'a yakınlığıyla tanınan ve Taksim'deki arsası üzerindeki imar iznini on kattan otuz dört kata çıkarmayı (ve böylece olağanüstü rantlara ulaşmayı) becerdiği için eleştirilen Mustafa Süzer, bu eleştirileri, "Sabancı'ya kırk kat rant verilecek de bana niye verilmeyecek? Bunlar risk alarak (?) kazanılmış rantlardır" diye yanıtlıyor.[23] İşte çağdaş Türkiye kapitalizminin rekabet ve risk anlayışı...

Bir diğer ilginç tepkiye örnek olarak Halit Narin'i verelim: 12 Eylül rejimi altında iktidarla yakın ilişkiler içinde bulunan; sendikal hayatı disiplin altına almayı hedefleyen yeni yasal çerçevenin oluşmasına doğrudan katkıları olan tekstil sanayicisi Narin'in, ANAP döneminde iktidarla aynı yakın ilişkileri kuramadığı anlaşılıyor. Narin bunu denediğini açıkça itiraf ediyor: "Hükümet değişikliğinde menfaat... beklentilerim olmuştur. Bu da doğaldır" diyor. Ancak ayrıcalıklı gruba girmeyi başaramamıştır. Yüksek kredi faizlerinin yükü, kendi dış ticaret sermaye şirketini kuracak kadar büyük olmaması ve "özel imkânlar"dan yoksun tutulması Narin'i krize sürükleyince (ve ancak o zaman), ünlü işadamımız ANAP'ın "yeni düzeni"ne şiddetle saldırmaktadır: "Bazı firmalar çıktı son beş senede. Bu(nları) her temel atma(da), her toplantıda, her... ihalede görmeye başladık Boğaziçi(nin özelleştirilmesinde) de

---

[23] *Cumhuriyet;* 15.3.1989. Süzer'in burada sözünü ettiği "riskler", rantları "kazananlar"dan çok, er-geç siyasal veya hukuki hesap verme durumunda kalması söz konusu olan "rantları dağıtan" siyasi kadrolara ait olsa gerek.

bunları görüyoruz... Türkiye'de iki üç tekelin dışında ihale alan, iş yapan... yok mudur? Hadiselerin birkaç firmanın etrafında sergilenmesi yanlış... Üstün... aile tiplerine, bütün işleri ben yapacağım diye ortaya çıkan firmalara karşı... üzücü reaksiyonlar olmasın diye... şunu düşünüyoruz:... Herkes devletin her şeyinden istifade etmelidir."[24]

Narin, şüphesiz, devlet imkânlarından genel değil, bireysel "istifade" elde edememenin sıkıntısı içindedir. Ancak, bu sıkıntıyı "herkes"in istifade etmesi formülü içinde dile getirdiğinde bir açmaz içine girmektedir. Zira, ANAP'ın son yıllarına damgasını vuran "istifade" biçimleri, genel ve kısmi değil bireyseldir. Bireyselleşmesinin de bir *toplumsal sınıf olarak* burjuvazi için yarattığı sorunlar çözümsüzdür. O kadar çözümsüzdür ki, TÜSİAD'ın genç kuşaktan gelen başkanları "yeni düzen"i *kleptokrasi* (hırsızlık rejimi) olarak nitelendirmeye mecbur kalacaklardır.

1990'lı yılların başında sermaye-devlet ilişkilerindeki yozlaşma eğilimleri, önceki on yıla damgasını vuran "uzun dönemli bir perspektif yokluğu" ile birleşince, Türkiye burjuvazisinin en gelişkin öğelerinin farklı bir siyaset, farklı bir iktidar ve farklı bir perspektif arayışı hızlanmaktadır. Bu yıllar, yine İstanbul'un büyük iş çevrelerinde "vizyon, perspektif, strateji ve plan" gibi on yıldır iktisat politikaları söyleminin dışında kalmış olan kavram ve temaların yeniden "tedavüle girmesi" gibi ilginç sonuçlar doğurmaktadır. Son yıllarda gözlenen kimi tepkilerin, "yeni düzen"in tahripkâr öğeleri ağır basmaya başlayınca gündeme gelen basit bir revizyon talebinden ibaret olup olmadığını zaman gösterecektir: Unutmayalım ki sermaye-devlet ilişkilerindeki yozlaşma iş çevrelerinin aktif katkısı olmasaydı hiçbir zaman bugünkü boyutlara ulaşamazdı.

---

[24] *Ekonomik Panorama*, 12.3.1989.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

12 Eylül ve ANAP Döneminde İşçi Sınıfı ve Köylülük: Savunma ve Uyum Mekanizmaları

I. Giriş

İkinci bölümde 1970'li yıllar, kriz konjonktüründen başlayarak ve 12 Eylül ve ANAP dönemlerinden geçerek temel bölüşüm ilişkilerinde meydana gelen değişmeleri ve bunların arkasındaki iktisat politikası öğelerini gözden geçirdik. Türkiye toplumunun iki temel üretici sınıfını oluşturan işçi sınıfı ve köylülüğün 1977-sonrasında göreli ve mutlak ekonomik durumlarında meydana gelen değişmeler bu bölümde ücret/kâr ikiliği ve çiftçinin eline geçen göreli fiyatlar aracılığıyla inceleniyordu.

Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal yapısı işçi ve köylü sınıflarının sözü geçen bölüşüm bozulmalarına karşı bir dizi *savunma ve uyum mekanizması* uygulayabilmesine imkân veriyor. Sınıfların günlük hayatlarına intikal eden

bazı özellikleriyle bu yapıyı ve işçi ve köylü ailelerince ne türden savunma ve uyum mekanizmalarının uygulandığını: bunların sonuç ve maliyetlerinin neler olduğunu bu bölümde ele almaya çalışacağız. ANAP döneminde siyasi iktidarların ücretler ve fiyatlar üzerindeki operasyonlarının dışında uyguladığı -ve özellikle kentli emekçilerin ekonomik durumlarını etkileyen- yeni politika öğelerini de bu çerçevede dikkate almak zorundayız. Bölüşüm bozulmaları, sözü geçen uyum ve savunma mekanizmaları ve yeni politika öğeleri 1980'li yıllara damgasını vuran siyasi ortam içinde emekçi sınıfların politik tavırlarını da, şüphesiz karmaşık bir biçimde etkilemiştir. Bu etkileri, bunların bazı ideolojik yansımaları ile birlikte tartışmaya başlamakta herhalde yarar vardır.

Bu bölümde, işte bu sorun ve tema'lar tartışılıyor. Tartışmayı önce işçi sınıfı, sonra da köylülük açısından ayrı ayrı sürdüreceğiz. Her iki sınıfa ait olgusal-ampirik malzeme farklı nitelikte olduğu için bu tartışma simetrik olmayacak. Esasen, bu bölüm, konuya ilişkin olgu ve bulguların derli toplu bir betimlenme denemesinden ve önem taşıyan bir alanın araştırılmasına dönük başlangıç adımlarından oluşuyor. Ortaya çıkan sonuçların ve yargıların yeni araştırmalar, yeni ampirik bilgiler ve yeni çözümlemeler karşısında revizyondan geçmesi gerekebileceğini peşinen kabul ediyoruz.[1]

---

[1] Bu bölümde kullanılan ampirik malzemenin ve değerlendirmelerin bir bölümü, Galip Yalman ile birlikte yaptığımız ve Kanada'da IDRC tarafından desteklenen bir araştırmanın ürünüdür. Bu projenin bulguları ve sonuçları için: K. Boratav ve G. Yalman, *A Study on the Political Economy of Structural Adjustment: Workers and Peasants during a Major Reorientation of Economic Policies, Turkey, 1980-1987*, Türk Sosyal Bilimler Derneği (teksir), Ankara, 1988. Aykut Çelebi'nin bu araştırma üzerindeki eleştirel notlarından da yararlandım. Bu araştırmanın ampirik tabanına ilişkin katkıları için Sezgin Tüzün'e teşekkür borçluyuz.

II. Askeri Rejim ve ANAP Politikalarına Karşı İşçi Sınıfı

Toplumsal Profil ve Bazı Maddi Özellikler

Türkiye toplumunda işçi sınıfının sayısal ağırlığı nedir? Bu sorunun doğru bir biçimde yanıtlanması için çeşitli tanım, kavram, ampirik bilgi ve yöntem güçlüklerinin aşılması gerekir. Biz Tablo VII'de 1985 Nüfus Sayımı'nın bulgularını kullanan göreli olarak basit bir yol izlemeyi ve böylece soruya kaba bir yanıt vermeyi yeğliyoruz.

TABLO VII: TARIM-DIŞI FAAL NÜFUSUN
TOPLUMSAL BİLEŞİMİ VE BAZI ORANLAR

Tarım-dışı Faal Nüfusun Bileşimi	Bin kişi	Yüzde
Ücretli /Maaşlı Olmayan Gruplar	1981	25,7
Ücretli ve Maaşlılar	5727	74,3
(Bu grubun sektörel dağılımı):		
- İmalat Sanayii	(1729)	(22,4)
-Ulaştırma, haberleşme, elektrik, su vb.	(356)	(4,6)
-Madencilik ve inşaat	(832)	(10,8)
- Kamu hizmeti	(1575)	(20,5)
-Diğer hizmetler	(1235)	(16,0)
Toplam Tarım-dışı Faal Nüfus	7708	100,0
Bazı Oranlar (%)		
-Toplam Ücretli-Maaşlılar/Toplam Faal Nüfus		31,5
-Tarım-dışı Ücret-Maaşlılar/Tarım-dışı Faal Nüfus		74,3
-Tarım İşçileri/Tarımda Faal Nüfus		4,3
-Tarım-dışı Faal Nüfus/Toplam Faal Nüfus		38,9

Kaynaklar ve Notlar: DİE 1985 Nüfus Sayımı sonuçlarından. Silahlı Kuvvetler'in muvazzaf olmayan bölümünü oluşturduğu tahmin edilen 730.000 kişi tarım-dışı faal nüfus ve "kamu hizmetleri" kategorisinden düşülmüştür.

Türkiye'de faal nüfusun en kaba ve en bütüncül dökümünü veren Tablo VII'yi fazla iddialı bir biçimde yorumlamamak gerekir. Tarımda kadınların faal nüfusa katılma biçiminde uygulanan varsayımdan ötürü, faal nüfusun tarım/tarım-dışı dağılımı tahminleri tarımın payını yapay biçimde şişirmektedir. Nüfus sayımı bulguları toplumsal yapı çözümlemeleri için gerekli ayrıntı ve yöntem titiz-

liklerinden yoksundur. Bu tür çekinceleri bir yana bırakarak dikkatimizi tarım-dışı nüfusun özelliklerine kaydıracak olursak, Tablonun bulgularından hareketle birkaç saptama yapabiliyoruz.

Birinci olarak, tarım-dışı faal nüfusun % 25,7'sinin ücretli-maaşlı *olmayan* gruplardan oluştuğu ortaya çıkıyor. Son derecede heterojen bir özellik taşıyan bu grubun -burjuvazinin sayısal olarak fazla geniş bir yer kaplamadığı düşünülürse- esas olarak "küçük burjuvazi ve marjinal nüfus"tan oluştuğunu söyleyebiliriz. Buradaki "küçük burjuvazi" terimi, kent ekonomisinin "küçük üreticileri"ni de içeren ve (ikinci bölümde gözden geçirdiğimiz gibi) resmi kaynaklara göre 1,4 milyonu bulduğu ileri sürülen "esnaf ve sanatkârlar" ile profesyonel grupları (yani "nitelikli" serbest meslek sahiplerini) kapsar. Buna karşılık "mavi yakalı" işçi sınıfının, (i) imalat sanayii, (ii) ulaştırma/haberleşme vb. ile (iii) madencilik ve inşaatta çalışan ücretlilerden oluştuğunu ve bunların da tarım-dışı faal nüfusun % 37,8'ini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'de inşaat ve madencilik sektörlerinde çalışan işçilerin genellikle yarı-kırsal özellikler taşıdığı dikkate alınırsa bu üç altgrubun (toplam faal nüfusun % 27'sini oluşturan) ilk ikisi tarım-dışı proletaryanın çekirdeği olarak yorumlanabilir. Ve nihayet, devlet memurları ve "diğer hizmetler"deki ücretlileri, "beyaz yakalı emekçiler" grubu olarak yorumlayabiliriz. Bunlar da tarım-dışı faal nüfusun % 36,5'ini oluşturuyor.

Ücretli/ücretli olmayan kategorilerin göreli büyüklüklerinden ve sektörel dağılımlarından çıkan bu kaba sayısal dökümü sektör-içi faal nüfus anatomilerine gidebilseydik belli ölçülerde değiştirmek zorunlu olurdu. Böyle bir "düzeltme" yapılmadan ortaya çıkan tablo, burjuvazinin dışındaki tarım-dışı faal nüfusun birbirinden sayısal olarak çok farklı olmayan üç büyük bloktan oluştuğunu gösteri-

yor: (i) Bir hayli heterojen öğelerden oluşan küçük burjuvazi-marjinal nüfus bloku, (ii) yaklaşık % 30'u yarı-kırsal nitelikler taşıyan mavi yakalı işçi sınıfı ve (iii) devlet memurları ile hizmet sektörü emekçilerinden oluşan beyaz yakalı ücretliler... Bu çalışmada bulgularından yararlanacağımız İstanbul'un gecekondu ağırlıklı semtlerini (biri sadece Kartal, diğeri ise tüm İstanbul ilçeleri olmak üzere) kapsayan iki alan çalışması,[2] bu üç grubun göreli ağırlıklarını Kartal için % 34,6; % 52,5 (bunun % 17'si "niteliksiz" işçi olmak üzere) ve % 12,9; İstanbul için ise % 55,7; % 35,6 ve % 8,7 olarak saptıyor. Kapsamlar, tanımlar ve yöntemler farklı olduğu için tam olarak karşılaştırılamayacak olan bu bulgulardan çıkan ortak izlenim, Türkiye'de kent ekonomilerinde çok güçlü bir küçük burjuva öğesinin varlığı ve -kısmen buna bağlı olmak üzere- sanayi proletaryasının mutlak ağırlık taşımadığı saptamalarına indirgenebilir.

Bu bloklardan her birinin ekonomik konumları, işlevleri, bölüşüm dinamiklerinden etkilenme biçimleri, politik davranışları, ideolojik tavırları arasında farklılık vardır ve bu bağlamda her blokun içinde küçümsenmeyecek dozda ayrışmalar da vardır. Bu saptamaları bu çalışmanın birinci ve ikinci bölümlerindeki çözümlemelere ve kavramsal çerçevelere bağlarsak, Türkiye toplumunun tarım dışındaki sınıf dinamiklerini burjuvazi-işçi sınıfı ekseni üzerinde incelediğimizde, oldukça önemli büyüklükler oluşturan toplumsal grupların kapsam-dışı kaldığını da görmemiz gerekecektir. Bu bölümde, birkaç saptama ve sorgulama dışında bu boşluk doldurulmuyor. Şimdilik, sözü geçen "boş alan"ın, geleceğe dönük araştırma gündemleri bakımından önemine dikkati çekmekle yetiniyoruz.

---

[1] Kartal çalışması için: Boratav ve Yalman, *age*. İstanbul'a ilişkin diğer alan çalışmasının sonuçları için: T. Berksoy, *Enflasyonun Hanehalkı Üzerindeki Etkileri*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 1989.

Tarım-dışında Türkiye işçi sınıfı ne derecede "yeni" ve ne derecede "kentleşmiş" bir sınıftır? "Baba mesleği çiftçi" olan veya köy-doğumlu işçilerin oranı şişe-cam işçilerinde % 52'yi, demiryolu işçilerinde % 50'yi, petro-kimya işçilerinde ise % 40'ı bulmaktadır[3]. Kartal'da sanayi işçilerinin % 60'ı İstanbul dışında doğmuş ve İstanbul'a yerleşeli yirmi yılı aşmamıştır. Bu oran inşaat işçileri ve diğer niteliksiz işçilerde % 68'i buluyor. Farklı bir ifadeyle, İstanbul'da ikinci kuşak işçiler hâlâ büyük ölçüde azınlıktadır. Berksoy'un İstanbul araştırmasında işçi ailelerin üçte ikisinin köyle ilişkileri sürmektedir. Ancak bu ilişkilerin güçlü ve sürekli ekonomik bağlar biçiminde olduğu söylenemez: Köyde toprak sahibi olmayı sürdüren, köyden hâlâ gelir elde eden işçi ailelerin oranı -Kartal, İstanbul ve demiryolu işçilerini kapsayan alan araştırmalarına göre ve farklı sorular bağlamında- toplam içinde sadece % 4-% 14 arasında yer almaktadır.[4] Dolayısıyla, Türkiye'de tarım-dışı işçi sınıfının ve hatta sanayi işçilerinin henüz tam kentleşmiş oldukları söylenemeyeceği gibi, yarı-köylü özelliklerin ağır bastığı da ileri sürülemez. Bizce, işçi sınıfının geleneksel proleter bir niteliği tam olarak kazanmamış olması, *kırsal bağlarının* süregelmesinden ziyade, *kentsel geçmişinin* yakınlığına ve -belki daha da önemlisi- Türkiye kentlerindeki toplumsal yapının, küçük-burjuva özellikleri fazlasıyla içeren heterojen ve karmaşık toplumsal örgüsünden kaynaklanıyor olmalıdır. Bireysel işçilerin hikâyeleri, "tarihleri" incelenecek olursa, aile içinde farklı bireylerin (ve hatta zaman içinde aynı bireyin) küçük üreticilik ve ticaret, marjinal uğraşlar ve işçilik arasında geçişlerinin oldukça

---

[3] Bkz. Kristal-İş, *İşçilerin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Özellikleri ve Kristal-İş'ten Beklentileri*, İstanbul, 1990 (teksir), Demiryol-İş, *Günümüzde Demiryolu İşçileri*, Ankara, 1988 ve Petrol-İş, *Üyelerimizin Yaşam Koşulları Üzerine Rakamlar*, Ankara, 1986.

[4] Bkz. Boratav ve Yalman, *age;* Berksoy *age;* Demiryol-İş, *age.*

sık olduğu ortaya çıkacaktır. Bu, sadece işçiliği değil, aynı meslekte, hatta aynı işyerindeki işçiliği kuşaktan kuşağa devreden 19. yüzyıl Avrupa proletaryasının geleneksel hikâyesinden çok farklı bir toplumsal çerçeve oluşturuyor.

Türkiye işçi sınıfı için var olan veya oluşmakta olan ayrı bir sınıf *kültüründen* söz edebilir miyiz? 19. yüzyılın tümü ve 20. yüzyılın en azından ilk yarısı için Avrupa işçi sınıfı bakımından tartışmasız olarak olumlu yanıtlanacak olan bu soru Türkiye'de -bildiğimiz kadarıyla- toplumsal araştırmaların gündeminde yer almış değildir. Türkiye'de toplumsal bilimciler işçi sınıfı kültürü yerine gecekondu kültürünü incelemeyi yeğlemişlerdir. Ülkemizin kentsel toplumsal örgüsü içinde ikisinin kesiştiği, ancak özdeş olmadığı söylenmelidir.

Bu sorunun yanıtlanması çalışmamızın sınırlarını ve bizim dayandığımız bilgi malzemesinin olanaklarını aşıyor. Belki bir hareket noktası oluşturabilecek birkaç saptama yapalım. İşçi sınıfının ekonomik düzlemde, üretim ilişkileri çerçevesi içinde tanımlanabilen, diğer sınıf, grup ve tabakalardan açık ve seçik biçimde ayrılabilen bir sınıf olduğunu daha önce tartıştık ve ortaya koymaya çalıştık. Bu düzlem, yani üretim ilişkileri düzlemi, işçi sınıfını diğer sınıf, tabaka ve gruplardan kesinlikle ayıran, dolayısıyla ayrı bir sınıf kültürünün oluşumuna katkı yapan temel bir maddi etken olarak görülmelidir.

Üretim ilişkileri düzlemi toplumsal hayatın, günlük insan ilişkilerinin temel bir öğesidir; ancak tek öğesi değildir. Tüketim kalıpları, biçimleri ve günlük hayat tarzı üretimle bağlantılıdır; Avrupa kapitalizminin gelişimi içinde işçi sınıfının kendine özgü kapalı hayat biçimleri oluşmuştur; günümüzde ise en azından üretim ilişkileri gelir-tüketim zinciri içinde etkili olmaya devam etmektedir. Ancak bu bağlantı sadece sınıfsal değil, ulusal sınırları da aşan standart kitle tüketimi öğeleri ile son kırk elli yıl-

dır zayıflamaya başlamış olabilir. Evrensel ve orta-malı bir burjuva kültürünün çeşitli öğeleri dünyanın her köşesinde geleneksel sınıf normlarını aşındıran bir yeknesaklık etkeni olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de bir işçi sınıfı kültürünün varlık-yokluk tartışmasını veya biçim ve içeriğini yukarıda sözü geçen köylülük, heterojen ve karmaşık kentlilik, üretim ilişkileri ve kitle tüketimi gibi *ayrılık ve yeknesaklık* etkenlerini birlikte dikkate alarak incelemek gerekir. Yukarıda vurguladığımız gibi, bu çetin sorunlar bu çalışmanın kapsamını aşıyor. Bu tür sorunların aydınlanmasında geleneksel olmayan malzemenin, örneğin edebiyat yapıtlarının büyük önem taşıdığını bir kez daha vurgulayalım. Burada biz, çok daha dar bir sınır içinde kalıyoruz: Bazı alan araştırmalarının kentli işçi sınıfının tüketim kalıpları ve hayat tarzlarına ilişkin olarak ortaya koyduğu bazı bulguları sunup tartışmakla yetiniyoruz.

İlk önce konut koşullarına değinelim: Farklı kaynaklara ve farklı işçi gruplarına göre Türkiye'de işçi ailelerinin % 42'si ile % 68'i arasındaki bir bölümü oturdukları konutun sahibidirler. Kentli işçi tipik olarak gecekondu tipi bir konutta oturmakta; apartman-türü konut daha nadir olarak gözlenmekte; kaloriferli ısıtma ise işçi ailelerinin sadece % 1-% 8'i arasında değişen bir bölümü için söz konusu olabilmektedir.[5] Özellikle gecekondu-tipi yaşam biçiminin egemen olduğu konut koşullarının işçi sınıfını kentli tüm alt-orta gelir sahibi toplumsal gruplarla (hatta son yıllarda artan oranlarda memurlar ve diğer alt-düzey

[5] Yukarıdaki 2. ve 3. notlardaki kaynaklara ek olarak: A. Erdoğan (ve diğerleri), *Kamu Kesimi Memur ve İşçilerinin Sosyal Durumlarına İlişkin Anket Sonuçları*, DPT, Ankara, 1987. Bu bölümde bundan sonra İstanbul, Kartal, demiryolu, petro-kimya, kamu kesimi ve şişe-cam işçileri için verilen bilgiler sırası ile Berksoy, Boratav ve Yalman, Demiryol-İş, Petrol-İş, Erdoğan ve Kristal-İş'in yukarıda gösterilen çalışmalarından alınmıştır ve bunlara ayrıca referans verilmeyecektir.

"beyaz yakalılar" ile) birleştirdiği söylenebilir. Ortada sınıfsal olmaktan ziyade gelir düzeyi ve kente yerleşmenin eskiliği-yeniliği gibi etkenlerin belirleyici olduğu bir kültür öğesi söz konusudur. Konut mülkiyeti Türkiyeli işçiler için, bugünkü Avrupa işçi sınıfından daha yaygın görünmektedir ve Batı sanayileşmesi içinde "şirket lojmanı"nda kiracı oturan işçi sınıfının yaşam koşullarından oldukça farklı bir durum geçerlidir. Ayrıntıyla incelenmiş bir tema olduğu için "gecekondu yaşam biçimi" üzerinde daha fazla durmuyoruz.

İkinci bir tema, dayanıklı tüketim malları ile ilgilidir. Çeşitli dayanıklı tüketim mallarının işçi sınıfının hayat düzeyi, hayat tarzı ve hayatının niteliği üzerindeki etkileri 19. yüzyılda gözlenmeyen bir olgudur. Dayanıklı tüketim malları 19. yüzyılın tüketim kalıpları ile karşılaştırılırsa belli bir eşik aşıldıktan sonra önemli ölçüde standartlaşır. Malların kalite farklarından doğan hayat standardı farklılaşması, mala sahip olma ile olmama arasındaki farklılaşmanın yanında önemsiz kalır. Dayanıklı tüketim malları sahipliğinin yaygınlaşması, böylece, sınıflar-arası hayat tarzları ve düzeyleri arasında önemli bir "yeknesaklık etkeni" olarak rol oynar.

Türkiye'deki durumla ilgili bazı bilgiler Tablo VIII'de sunuluyor. Tablonun üst bloku, demiryolu, şişe-cam işçileri ile Kartal'daki işçi -beyaz yakalı- emekli ailelerinin yüzde kaçının çeşitli dayanıklı tüketim mallarına sahip olduğunu ortaya koyuyor. Burada kapsanan gruplar içinde, yüksek tüketim kalıpları ücretli "beyaz yakalılar" grubu tarafından temsil edilmektedir ve bu bakımdan bu grubun, kentli profesyonel-serbest meslek grupları ile de yakınlık gösterdiği tahmin edilebilir. Daha iyi bir terim yokluğunda bu gruplarca temsil edilen tüketim kalıplarını "kentli orta tabaka"nın hayat biçiminin bir parçası olarak nitelendirelim. Görüldüğü gibi, mavi yakalı işçiler ile kentli orta ta-

TABLO VIII: EMEKÇİ AİLELERİNDE DAYANIKLI TÜKETİM MALLARI
(BELİRTİLEN MALLARA SAHİP OLAN AİLELERİN YÜZDESİ)

	Demiryolu İşçileri	Sanayi İşçileri	Niteliksiz İşçiler	Beyaz Yakalılar	Emekliler	Şişe-cam İşçileri
SAHİPLİK YÜZDELERİ						
Buzdolabı	74.3	93.4	84.4	97.8	96.0	95.5
Fırın	?	48.0	31.2	64.4	58.0	?
Renkli TV	25.8	55.9	53.1	73.3	56.0	69.0
Siyah- Beyaz TV	62.2	?	?	?	?	34.4
Video	2.3	8.6	12.5	20.0	16.0	8.5
Otomatik Çam. Mak.		7.2	9.4	28.9	14.0	10.8
Diğer Çamaşır Mak.	34.0(a)	51.3	34.4	53.3	62.0	53.5
Telefon	?	16.4	12.5	55.6	42.0	31.6
Kişisel Bilgisayar	?	7	0.0	0.0	4.0	?
Otomobil	2.4	7.2	6.2	17.8	12.0	8.6
Elektrik Süpürgesi	?	?	?	?	?	65.7
SONRADAN EDİNİLMİŞ MALLARIN YÜZDESİ						
Buzdolabı	–	3.5	0.0	0.0	0.0	7.4
Fırın	–	8.1	20.2	17.2	3.4	?
Renkli TV	–	17.7	5.8	12.1	14.3	23.8
Siyah-Beyaz TV	–	?	?	?	?	4.7
Video	–	38.4	24.8	0.0	37.5	32.9
Otomatik Çam. Mak.	–	18.1	33.0	30.8	42.9	34.3
Diğer Çam. Mak.	–	9.0	9.0	8.3	9.7	12.1
Telefon	–	48.2	50.4	43.9	38.1	33.9
Kişisel Bilgisayar	–	0.0	0.0	0.0,	50.0	?
Otomobil	–	27.3	0.0	12.5	16.7	36.5
Elektrik Süpürgesi						13.2

Kaynaklar: Bkz. Not 5.

baka arasında dayanıklı tüketim mallarının bir bölümü için tüketim kalıplarında benzeşme ve yaklaşma eğilimleri ağır basıyor: Buzdolabı, fırın, TV ve çamaşır makinesi (bu son iki malda renkli-renksiz; otomatik-diğer ayrımlarını dışlarsak) bu grup malları temsil ediyor. Buna karşılık, işçi sınıfının tüketim kalıpları içinde istisnai olarak yer alan "lüks" bir grup (video, telefon, otomobil) bakımından orta tabaka tüketim düzeyi ile geniş farklar söz konusudur. Tablonun alt bloku ise, Kartal'da her grubun sahip olduğu malların yüzde kaçının son bir yılda edinilmiş olduğunu gösteriyor. Burada, düşük ücret düzeylerine rağmen sanayi

işçileri ile niteliksiz işçilerin, son bir yılda video, otomobil (ve şişe-cam çalışanları hariç) telefon edinme yüzdelerinin beyaz yakalıları aştığı; dolayısıyla tüm dayanıklı tüketim malları için yukarıda sözü edilen yaygınlaşma ve yeknesaklaşma eğiliminin Türkiye'de de işçi sınıfı-orta tabakalar arasında geçerli olduğu gözleniyor.

Türkiye işçi sınıfının maddi kültürünü aydınlatması bakımından Tablo VIII'in bulgularına fazla önem vermemek gerekiyor. Konutla ilgili bulgularımızla birleştirildiğinde Tablo, olsa olsa, 1990'lı yıllarda işçi sınıfını göreli yoksulluğunun maddi belirtilerini, belli dayanıklı tüketim mallarında ve konut mülkiyetinde aramamak gerektiğini ortaya koyuyor. Farklı bir ifadeyle, tipik işçi ailesinin fizyolojik ve geçimlik asgari düzeyde yaşadığı söylenemez. Berksoy'un bulgularına göre işçi ailelerinin % 94'ü, Kartal bulgularına göre % 85'i tasarruf edememektedir. Bu azınlık gruplarında dahi tasarruf, ertelenmiş tüketimdir ve er-geç dayanıklı tüketim malları veya konuta yönelecektir. Daha tipik olan durum, dayanıklı tüketim malları ve konut için borçlanmadır. Burada sözü edilen tüketim kalıplarının, işçi sınıfının yerleşik hayat düzeyinin bir parçası haline gelmekte olduğu ortaya çıkıyor. 1980'li yıllarda reel ücretlerde gözlenen aşınmalara rağmen, işçilerimiz televizyon, buzdolabı, çamaşır makinesi edinmeye; var olanları korumaya çalışmışlar ve bunda da kısmen başarı sağlamışlardır. Bu, hayat standartlarının başka alanlarında gözlenen aşınmalar ve uyum mekanizmaları ile gerçekleşebilmiştir. Şimdi bunların ne olduğunu incelemeye çalışalım.

İşçi Sınıfının Uyum/Savunma Stratejileri

Aşınan reel ücretlere karşın önceki dönemde ulaşılmış -ve özellikle konut mülkiyeti ve dayanıklı tüketim malı sahipliği biçiminde algılanan- hayat standardını koruyabilme ve

sürdürebilme çabası, işçi ailelerinde çeşitli savunma ve uyum mekanizmaları geliştirilmesine yol açacaktır. Bir dizi ön-hipotez önerilebilir: Aile reisi (hafta tatilleri, yıllık izin ve çalışma saatleri dışında) ikinci bir iş tutabilir. Gençler (geçim zorlukları eğitim giderlerinin karşılanmasını güçleştirdiği ve başarı derecesini olumsuz etkilediği; ayrıca aile gelirine katkı zorunlu görüldüğü için) eğitimden daha erken yaşlarda kopmaya başlayabilirler ve "marjinal" uğraşlara veya ücretli çalışmaya yönelirler. Ev kadınları dışarıda (örneğin ücretli ev hizmetlerinde) çalışmaya daha fazla yönelebilirler; ev içinde gelir getiren iş tutmaya başlayabilirler ve/veya eskiden piyasadan elde edilen kimi mal ve hizmetleri hane içinde üretmeye başlayabilirler. Bunlar reel gelir düzeyini yükseltmeye dönük çabalardır ve hepsinin tüm işçi aileleri bakımından başarılı olması imkânsızdır: İkinci iş tutma, gençlerin daha erken (marjinal veya ücretli) iş bulma girişimlerinin herkes için başarı kazanması, olsa olsa toplam istihdam ve iş imkânları genişlemekte ise (yani yüksek bir ekonomik büyüme hızı, emek-yoğun bir tabanda gerçekleşmekte ise) söz konusu olacaktır. Türkiye ekonomisi ile ilgili makro-veriler böyle bir dönüşmenin meydana gelmediğini gösteriyor. Öte yandan, gelir dağılımındaki kutuplaşma eğilimleri, ücretli ev işleri gibi belli emek türlerine talebi artırabilir ve düşük ücretli, sigortasız, sendikasız, İş Kanunu koşulları dışında çalışma biçimleri göreli olarak artmış olabilir.

Tüketim kalıplarında değişmeler, bir dizi farklı uyum çabası gerektirir: 1970'li yılların sonuna doğru edinilmiş olan, daha yeni ve daha "yumuşak" (ve özellikle çağdaş hizmetlere, boş zamanı aktif biçimde kullanmaya, tatile, eğlenceye dönük) tüketim biçimleri bu alanda verilecek ilk "kurban" olmaya adaydır. Dayanıklı tüketim malları ediniminden (veya mevcudu korumadan) ödün verilmemesi, eski tasarruflardan yiyerek, artan borçlanma ile ve

muhtemelen belli servet biçimleri gelire dönüştürülerek mümkün olacaktır. Konut edinme imkânlarının zayıflaması, örneğin konut kooperatif üyeliklerinin tasfiyesi kuvvetle olasıdır.

Bu ön-hipotezler, 1980'li yıllarda Türkiye'de kentli işçiler için ne derecede geçerli olmuştur? Bu soruyu aydınlatmak için aynı sorunsal üzerinde, özellikle işçi ailelerin günlük hayat biçimlerine ilişkin alan çalışmalarının 1970'li ve 1980'li yıllarda karşılaştırmalı olarak yapılmış olması gerekirdi. Elimizde bu tür araştırmalar yoktur. Ancak, 1980'li yılların sonlarına doğru saptanan kimi ampirik verilerden bazı sonuçları dolaylı olarak çıkarabiliyoruz:

Aile reislerinin ikinci bir işte çalışmasına ait bulgular tutarlı değildir. Demiryolu işçilerinin % 59,2'sinin -sürekli ve düzenli olmamakla birlikte- ikinci bir işte çalıştıkları; ancak bu oranın şişe-cam işçilerinde ve Berksoy'un anketinde İstanbullu işçiler için % 8,6 ve % 7,8'e düştüğü gözleniyor. Tanımlar ve yöntemler arasında bir tutarsızlık olduğu açık olsa gerektir. Buna karşılık işsizliğin işçi aileleri için genel bir sorun olduğu anlaşılıyor. Petro-kimya işçilerinin % 49'u şimdiki işlerinden hemen önce işsiz olduklarını bildiriyorlar. Aynı işçilerin % 45'i ailelerinde iş arayan insan olduğunu ifade etmekteler.

Genç kuşağın geçim sorunları nedeniyle eğitimden kopma eğilimleri ne derecede yaygındır? Uygun yaş grubundaki aile reislerine sorulan bir soruya göre Kartal'daki işçi ailelerinin % 30'unda son beş yılda en azından bir çocuk eğitimi terketmiştir ve bunların yarıdan fazlasının "iktisadi güçlükler" nedeniyle meydana geldiği ileri sürülmektedir. Buna karşılık Kartal'lı işçilerin % 92'si çocuklarını sonuna kadar okutmak isteği içindedirler. Açıkça görülmektedir ki, 1980'li yılların iktisadi koşulları bu özlemin gerçekleşme şansını büyük ölçüde aşındırmıştır. Berksoy'un örneklemesinde kapsanan İstanbul işçi ailele-

rinin % 27'sinde ise ekonomik nedenlerle eğitimine son verilen çocuklar bulunmakta; ailelerin % 9'unda ise çocuklar hem okumakta, hem çalışmaktadır.

Kartal anketi, ücretli ailelerin önemli bir bölümünün eskiden piyasadan elde edilen bir grup malı ev içinde üretmeye başladıklarını ortaya koyuyor: Bu soruya olumlu yanıt veren aileler gıda maddeleri için % 33, giyim için % 77'dir. Bu ek çabanın yükü, şüphesiz kadına düşmektedir. Konfeksiyoncular tarafından eve örgü, nakış, dantel gibi ürünler için parça başına iş verme sistemi içinde çalışan kadınların 1980'li yıllarda arttığını ortaya koyan bulgular vardır.[6] Aile reisinin eşi olan kadınların ev dışında çalışma oranı, petro-kimya işçilerinde % 14, Berksoy'un kapsadığı İstanbul işçilerinde ise % 21'dir. Bu oranların 1980'li yıllarda ne kadar arttığını kesin olarak bilemiyoruz. Sağlıklı bir biçimde karşılaştırılabilecek bir taban oluşturmamakla birlikte, bu bulgulardan on yıl kadar önce İstanbul ve Ankara gecekondu semtlerinde kadın eşlerin çalışma oranının % 8 ve % 6 olduğunu ifade edelim.[7] Kadınların çalışma oranlarında gerçekten artma meydana gelmişse, bunun "enformel-marjinal-sendikasız-iş yasası dışı" alanlarda gerçekleşme olasılığı yüksektir. Çalışan kadınların bir bölümü, daha yüksek ücretli/daha düzenli erkek işçilerin işsiz kalmasına yol açmış olabilir.

Bu olgular ve yukarıda da değindiğimiz ağırlaşan ev içi üretim çabaları dikkate alındığında, artan ekonomik güçlükler karşısında uyum yükünün önemli bir bölümünün kadınlarca sırtlanıldığı ortaya çıkıyor.

Tüketim kalıplarına, tasarruf biçimlerine ve günlük hayata yansıyan uyum süreçleri üzerinde ne gibi saptamalar vardır? En ilginç ve çarpıcı saptamalardan birine göre,

---

[6] K. Lordoğlu, *Eve İş Verme Sistemi İçinde Kadın İşgücü Üzerine Bir Alan Araştırması*, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 1990.

[7] T. Şenyapılı, *Gecekondu*, ODTÜ, Ankara, 1981.

Kartal'daki sanayi işçilerinin % 93'ü son yıl içinde yıllık izinlerini "modern" veya "geleneksel" tarzda "tatil yaparak" geçirmemişlerdir. "Memlekete gitmek", yıllık izni akrabalarla geçirmek, geleneksel tatil yapma biçimleri olarak kabul edilmiştir. Aynı işçi ailelerinin % 40'ı, eski kuşak işçileri temsil eden emekli ailelerinin yarıya yakın bir bölümü ise daha önceki yıllarda "tatil yaptıklarını" ifade ediyorlar. "Tatil yapma" alışkanlığı, işçi sınıfının hayat biçiminin bir parçası haline gelmekte iken 1980'li yılların koşulları bu eğilime sekte vurmuş olabilir mi? Çok kesin olmamakla birlikte yukarıdaki bulguları belki de böyle yorumlayabiliriz. Berksoy'un örneklemesindeki işçi ailelerinin % 29'u son yıllarda tatil, eğlence, kitap, gazete vb. gibi kültürel alanlara dönük harcamalarını kıstıklarını ifade ediyorlar. Bu tür harcamaların geleneksel işçi bütçesinde esasen düşük bir yer kapladığı dikkate alınırsa pek çok aile için çağdaş, "yumuşak" hizmet biçimlerine dönük tüketimin sıfırlanmış olduğu tahmin edilebilir. Kentli işçi sınıfının günlük hayatında "eglence"nin giderek televizyon ve (erkekler için) futbol ile sınırlı olmaya başladığı izlenimi çok yanlış olmayabilir.

Kartal anketinde ücretli grubun dörtte üçü evlendiklerinden bu yana ve 1980'li yıllar içinde geçim zorlukları nedeniyle altın, gayri menkul, otomobil ve ev eşyası gibi varlıklarını satmak zorunda kaldıklarını ifade ediyorlar. Bunların üçte biri son iki yıl içinde gerçekleşmiştir. Berksoy'un örneklemesinde ise işçi ailelerinin % 28'i 1980'li yıllarda ekonomik güçlükler nedeniyle altın ve (istisnaen) ev eşyası satmak zorunda kaldıklarını ifade ediyorlar. Bu olguları, işçi aileleri içinde -yukarıda saptadığımız- dayanıklı tüketim malları edinme eğilim ve imkânının süregelme olgusu ile birleştirebilir miyiz? Yanıtı, kısmen, Berksoy'un taksitli alışveriş ve borçlanma ile ilgili bulgularında bulabiliyoruz. Bu çalışmanın İstanbul'da kapsadığı toplumsal gruplar

içinde taksitle alışveriş yapma eğilimi en yüksek olan grup işçilerdir: Bu olgu işçi ailelerin % 74'ünde gözleniyor. Taksit borçları dışındaki borçlanma ise işçi ailelerinin % 64'ünde gözleniyor.

İşçi sınıfının 1980'li yıllarda reel ücretler üzerindeki baskıya karşı uyguladığı savunma ve uyum mekanizmaları üzerinde bazı ipuçlarını ortaya koymuş oluyoruz: İşçi aileleri, düşen reel ücreti, ek çalışma ve gelir elde etme yöntemleri ile gidermeye çabalıyor; bu çabalar tüm aile bireyleri üzerine (ilave iş, eğitimden kopma, kadının ağır koşullu işlere ve ev-içi üretime yönelmesi) yükleniyor. Dayanıklı tüketim malları edinme çabaları kısmen taksitli alışveriş sayesinde ve artan borçlanmayla sürdürülüyor; "yumuşak-modern" tüketim biçimleri ise belirgin biçimde kısılıyor. Alışılmış tüketim normları yaşamın niteliği ve aile refahı bozularak sürdürülebiliyor.

ANAP'ın Yöz Popülizmi ve İşçi Sınıfı

İkinci bölümde de ortaya konduğu gibi, 1980'li yıllarda ücretlerin reel ve göreli olarak aşınmasına yol açan ekonomi-dışı operasyon; temel kurumsal ve siyasal değişmeler 12 Eylül rejimi sırasında meydana gelmiş; ANAP hükümetleri de askeri yönetim tarafından gerçekleştirilen imkânları sonuna kadar kullanmıştır. Dolayısıyla, ücretlere dönük gelir politikalarının amacı, ana üslubu ve sonuçları bakımından 1980'li yılların askeri ve "sivil" yönetimleri arasında fark yoktur.

Ancak, işçi sınıfına ve kentli yoksul kitlelere dönük *bölüşüm boyutlu politikalar* bakımından -başlangıçta bir hayli kısıtlı bir çerçevede de olsa- ANAP, 1984 sonrasına bazı özgünlükler getirmiştir. Bu, askeri yönetimin aksine, ANAP'ın esas olarak parlamenter sistemin bir burjuva partisi olmasından kaynaklanıyor. Biz, bu özgünlükleri, ANAP'ın çalı-

şan sınıflara dönük politikalarının tümünü kucaklayacak bir anlayış içinde *yoz popülizm* yaftası ile nitelendiriyoruz. Bu yaklaşımın ilkönce öğelerini ve sonra da 1980-öncesinin popülizminden farklarını gözden geçirelim.

ANAP popülizminin kentli yoksul kitlelere dönük ana hedefi, bu kitlelerin saflarında sınıf özelliklerinden ve sınıf bilincinden mümkün mertebe yoksun, ANAP yanlısı bir seçmen tabanı yaratmak olmuştur. Bu hedefin gerçekleşmesinde 1984 içinde aşağı yukarı tamamen ANAP denetimine geçen kent belediyelerinin stratejik bir rol oynamaları öngörülüyordu.

Belediye gelir ve harcamalarının 1984'ten itibaren çok büyük artışlar kaydettiği biliniyor. Bu harcamaların milli gelirden payı 1983'te % 1,66 iken 1986'da % 3,14'e çıkıyordu. Bu göreli artış adam başına reel harcamaların aşağı yukarı iki kat yükselmesi anlamına gelir. Belediye yatırım ve hizmetlerindeki artışlardan büyük kentlerin yoksul mahallelerinin ve gecekonduların küçümsenmeyecek paylar aldıkları biliniyor.

Gecekondulara dönük, tapu tahsis belgeleri ve tapulandırma çalışmalarının etkileri, imar afları ve kimi gecekondu semtlerine veya büyük kentlerin yoksul -ancak konumları itibariyle yüksek rant gelebilecek olan- yörelerine verilen imar izinleri ile birlikte ele alınmalıdır. Başıbozuk kentleşmeye bağlı olarak verilen bu imar izinleri, iktidar için maliyetsizdir; doğrudan doğruya hiç kimsenin çıkarını zedelemez; buna karşılık gecekondu veya yoksul semt sakinlerini büyük kentsel rantlara ortak eder ve bireylerin servet durumlarını aniden ve kökten değiştirir. Müteahhitlerden birden bire "dört apartman dairesi ve bir dükkân" türü tekliflerle karşılaşan gecekondu sakinleri için ücretlerdeki reel aşınma türü sınıfsal bölüşüm dinamiklerinin önemi tamamen kaybolur. Bu biçimde oluşan kentsel rantların dağılımı düzenli olmadığı için ve iktidar partisinin belediye

kanatları ile bağlantılar önem kazanacağı için kentli yoksul kitlelerin beklentileri, siyasi davranışları değişir. Üretim ilişkilerine bağlı bölüşüm çelişkilerinin siyasi ve ideolojik tavırları etkileyen rolleri aşınabilir; bunun yerine "köşeyi dönme", "işini uydurma", "kapıp gitme" klişelerinin ifade ettiği davranış biçimleri etkili olabilir. Bu sürecin bilinçli bir politika ürünü olduğunu, 1988 yılında Turgut Özal şu sözlerle ortaya koyuyordu: "Son beş yılda gecekondu sorununa çözüm bulduk. İki buçuk milyondan fazla eve ruhsat verdik Böylece kat çıkıp gelir artırabilecekler. Belediyeler de son yıllarda büyük hizmetler götürdüler. Türkiye'de gelir dağılımı bütün gelişen ülkelerden daha iyidir."[8] İlk ve son cümlesi -bermutat- tamamen gerçek-dışı olmakla birlikte, Turgut Özal'ın sözleri ANAP popülizminin özünü yakalamamıza imkân vermesi bakımından ilginçtir.

Belediye politikaları kadar önem taşımasa dahi ANAP'ın sosyal politikaları içinde yer alan "ücretliye vergi iadesi" ve "Fak-fuk-fon" uygulamaları da esasta aynı felsefe doğrultusundadır. Bu saptamaları, ikinci bölümdeki ücret bulgularıyla birleştirerek 1983-sonrasında kent emekçilerine dönük bölüşüm politikalarına egemen olan yaklaşımı, sendikal örgütlenmeye ve ücret taleplerine karşı katı ve ödünsüz bir çizgi izlenilmesi; buna karşılık aynı işçiyi "kentli, gecekondulu, fakir ve tüketici" kategorisine kaydırarak bu ikinci düzlemde bir dizi politika aracı (belediye hizmetleri, tapu tahsisi, imar izni, Fak-fuk-fon ve vergi iadesi) ile kazanmaya çalışmak olarak nitelendirilebilir. Bu yaklaşımı "yoz popülizm" olarak 1960'lı-1970'li yılların "klasik" popülizminden ayıran ana özelliği kent emekçilerinin *sınıfsal* özelliklerine bakış biçiminde aramak gerekir: Önceki dönemde işçi sınıfı, bölüşüm politikalarında esas olarak *ücretli* özelliği ile işyerindeki konumu içinde yakalanmaya

[8] *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1988.

çalışılır. Kamu sektörünün "yumuşak" ücret ve istihdam politikalarından kaynaklanan ve buradan işgücü piyasasının tümüne yayılan etkiler, ANAP popülizminde bilinçli olarak ortadan kaldırılmıştır.

ANAP'ın "yoz" popülizmi olarak nitelendirdiğimiz bu yaklaşımın üç boyutunu vurgulamak gerekir: Birinci olarak işçilerin *sınıfsal* konumlarını ve bilinçlerini aşındırmak açıkça hedeflenmiştir. İkincisi, sözü geçen politikalar, kentli emekçilerin şu veya bu şekilde maddi durumlarını olumlu yönde etkilemiş veya en azından bu doğrultuda olumlu beklentiler yaratmıştır. Üçüncüsü, bu politikaların hiçbiri sermaye açısından ücret maliyetlerini artıracak herhangi bir öğe taşımamaktadır. Bunlara bağlı olarak yapılabilecek sonuncu ve olumsuz bir gözlem ise, ANAP döneminin sosyal politikalarının sermaye açısından işgücünün niteliğini, dolayısıyla uzun dönemde verimini artıracak bir perspektiften yoksun olması; yani geniş kitlelere sunulan eğitim ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesini hedef almış bulunmamasıdır. Bu sonuncu gözlem, görünüşteki bütün inceliğine rağmen ANAP'ın bölüşüm politikalarının sermayeden yana, uzun dönemli bir perspektiften de yoksun olduğunu ortaya koyuyor.

Büyük bir olasılıkla ANAP'ın, ABD kökenli danışmanları tarafından ilham edilen bu popülist bölüşüm stratejisinin politik düzlemde 1987 seçimleri sonuna kadar etkili olduğu söylenebilir. Bu olumlu tabloya ANAP'ın 1985-1987 yıllarını kapsayan genişleme konjonktürünün önemli katkısı olmuştur. Unutmayalım ki, ücretlerin aşınmaya devam ettigi, ancak iktisadi canlanmanın söz konusu olduğu bir konjonktür yukarıda işçi aileleri için sözünü ettiğimiz "uyum ve savunma mekanizmaları"nın başarı olasılığının da en yüksek olduğu bir duruma tekabül eder: İkinci işte, marjinal faaliyetlerde, eve verilen parça başına siparişler için çalışarak aile gelirini artırma olanakları böyle durum-

larda yükselir; işsizlik tehlikesi azalır. Aynı yıllar, belediyelerin yukarıda sözü geçen faaliyetlerinin de hızla geliştiği yıllardır. Ancak, büyü 1988'den itibaren bozulur ve 1989 yerel seçimleri ile ANAP'ın kentli yoksul kitlelere dönük olarak oluşturmaya çalıştığı siyasi strateji büyük ölçüde iflas eder. Bu süreci daha iyi anlamak için, işçi sınıfının 1950'li yıllardaki politik ve ideolojik tavırlarına yüzeysel bir biçimde de olsa ayrıca eğilmek gerekiyor.

Sendikalar ve İşçiler

12 Eylül rejimi, sendikacılık hareketinin radikal kanadını oluşturan DİSK'i tasfiye ederken; sendikal faaliyetleri ve toplu sözleşme düzenini askıya alırken ve iş hayatının yeni kurumlarını sermayeden yana otoriter bir biçimde yeniden düzenlerken işçi sınıfı tabanından gelen herhangi ve etkili bir direnmeyle karşılaşmadı. Askeri yönetimin koyduğu grev yasağı delinmedi. Bir iki yıl önce 1 Mayıs mitinglerine yüz binlerce işçiyi toplayabilen DİSK yöneticilerinin sıkıyönetim mahkemelerinde boş tribünler önünde yargılanmalarını gösteren fotoğraflar bu durumu sembolik olarak kanıtlayan hazin belgelerdir.

Ne var ki, Türkiye işçi sınıfından, Avrupa ve kısmen Latin Amerika geleneğini yansıtan bu tür direnme eylemlerinin beklenmesi, işçi hareketlerinin özel tarihlerini ve bunlar arasındaki ulusal farklılıkları dikkate almadığı için haklı değildir. 12 Eylül rejimi süresince ve ANAP dönemi boyunca, sendikalaşmanın yaygın olduğu işkollarının emekçileri, istek, sorun ve özlemlerini, sadece tek tek işçiler olarak değil, bir sınıfın mensubu olma özellikleriyle kendine özgü biçimler içinde sendikal harekete yansıtabilmişlerdir. İlginçtir ki, sendikacılığın geleneksel işlevlerinin aşağı yukarı ortadan kalktığı bir dönem içinde, sendikaların üye sayılarında çarpıcı bir azalma olmamıştır.

12 Eylül darbesini alkışlayarak karşılayan ve askeri rejim altında fiilen tek sendika konfederasyonu olarak kalan Türk-İş yöneticileri, kısa bir süre için "korporatist" bir siyasi yapının oluşacağını ve Türk-İş'in bu yapı içindeki karar alma sürecinin formel bir parçası olacağını ummuş olabilirler. Genel Sekreter Sadık Şide'nin, Sosyal Güvenlik Bakanı olarak hükümete verilmesi, bu beklentiyle ilgili olsa gerektir. Ancak, kısa zamanda askeri rejimin, emek-sermaye ilişkilerinde "korporatist" bir yapıdan beklenen dengeleri gözetmek çabasında olmadığı; açık seçik bir biçimde emek-aleyhtarı, sermaye-yanlısı bir çizgi izlemekte kararlı olduğu ve iş hayatına ilişkin kararlara kural olarak TİSK çizgisini egemen kıldığı ortaya çıktı. Bunu izleyen ve 1984'e kadar uzanan süre, tabandan gelen baskıların çeşitli sendikaların ve Türk-İş'in yöneticileri tarafından algılandığı; küçük, etkisiz, adeta salt sembolik hareketlerle bunların dışa aktarıldığı; fakat esas olarak hareketsizliğin egemen olduğu bir dönemdir. Sadık Şide'nin bakanlığına dönük kimi sendika liderlerince yapılan eleştirilerin yaygınlaşması, Türk-İş temsilcilerinin Yüksek Hakem Kurulu'ndan çekilmesi, Anayasa görüşmeleri sırasında ve halkoylamasından önce sonuçsuz kalan "lobi" çalışmaları işçilerden gelen baskıların yansımalarıdır.

Türk-İş'in siyasi stratejisindeki yanılgılar ANAP dönemi altında da sürmüştür: Geleneksel "partiler-üstü politika" çizgisini izleyerek, iktidarı askeri rejimden devralınan anti-sendikal yasaları revizyondan geçirmeye, en azından bunların uygulanmasında tarafsız davranmaya ikna etme beklentisi, ANAP iktidarının sınıf karakterini ve ANAP popülizminin Adalet Partisi popülizminden farkını algılayamamaktan kaynaklanmıştır: Türk-İş'in beklentilerinin tam aksine, Turgut Özal, askeri dönemin yasal ve kurumsal çerçevesini sendika hareketini etkili bir toplumsal ve ekonomik güç olmaktan çıkarmak için kullanmaya kararlı

idi. 1984'ten itibaren bu doğrultuda ısrarlı ve kararlı bir biçimde yürümeye çalıştı.[9] Bunda başarılı olmaması, ANAP'ın bu çizgiden vazgeçmesinde değil, tüm olumsuz koşullara rağmen, sendikalı işçilerin sendikalarına sahip çıkmalarında, üyeliklerini sürdürmelerinde ve ekonomik ve toplumsal taleplerini aktaracak tek kanal olarak uzun süre sadece sendikalarını görmelerinde aranmalı. İşçi tabanı, böylece sendikal hareketin üst yönetimlerini sürekli olarak baskı altında tutan etken olarak rol oynamıştır.

1980'li yılların işçi-sendika, sendika-iktidar ilişkilerinin bir panoramasını ve çözümlemesini yapmak bu çalışmanın sınırlarını aşıyor. Sadece bir genel değerlendirme yapalım: 12 Eylül rejimi, siyasi solu ve sol sendikacılığı susturmakla işçilerin ekonomik taleplerini kovalayabilecek, istek ve sorunlarını işverenlere ve iktidara aktarabilecek tek kanal olarak (çok sınırlı bir çerçeve içinde de olsa) Türk-İş'e bağlı sendikalar ve Türk-İş'i bıraktı. İşçiler bu kanalı terketmediler. Hatta bu kanaldan Türk-İş türü sendikacılık geleneğinin hazır olmadığı görev ve işlevler beklediler. Türk-İş ve ona bağlı sendikalar, bir süre bu beklentileri geleneksel "partiler-üstü siyaset" yöntemleriyle karşılamaya çalıştı. Ancak koşullar 1960'lı-70'li yıllara göre çok daha elverişsizdi. 12 Eylül yönetimi ve ANAP hükümetleri, sendika hareketini, tüm biçimleriyle -Türk-İş geleneğini izleyenler dahil- etkisiz bırakmakta kararlı idiler. Dolayısıyla, Türk-İş'in geleneksel "lobicilik" çabalarını karşılıksız bıraktılar. İşçi tabanının beklentilerini karşılamakta aciz kalan Türk-İş, 1985'ten itibaren büyük duraksamalarla ve gönülsüzce de olsa, ANAP iktidarına cephe aldı ve yerleşik geleneğinden ayrılarak seçim ve referandumlarda "iktidara oy verilmemesi" doğrultusunda kararlar almaya başladı.

---

[9] Bu kesimde değerli araştırmacı Yıldırım Koç'un, Boratav ve Yalman (*age*) için hazırladığı iki ayrı destek çalışmasından yararlanılmışur.

1987'yi izleyen yıllarda ise, Türk-İş tipi sendikacılığın eylem biçim ve geleneklerinin yetersizliği, işçileri sendikal kuruluşların sınırlarını, niyet ve yeteneklerini aşan bir dizi yeni eylem biçimine itti. 1989 bahar eylemleri, 1990-91 Zonguldak işçi hareketi ve 1991 genel grevi işçi tabanının yarattığı, özgün biçimler içinde geliştirdiği; ancak sonuçta sendikal hareketi de peşinden sürükleyen, ona ivme kazandıran önemli mücadeleler olarak görülmelidir. Açıkça görülmektedir ki, 1980'li yılların bitimiyle birlikte Türkiye işçi sınıfı, geçmiş on yılın da telafisini arayan bir "hesap sorma" mücadelesi içine girmiştir. Sonuçta, 12 Eylül ve ANAP iktidarlarının, sendikacılığın fiilen tasfiyeye uğradığı bir ekonomik yapı yaratma projesi, işçi sınıfının zaman zaman sessiz, zaman zaman etkili ve açık direnmeleri sonunda başarısızlığa uğramıştır. Ortaya, şüphesiz, faşizme ve sermayenin işçi haklarına yönelttiği saldırıya karşı örgütlü ve açıktan bir direnme tablosu çıkmıyor. Ancak, 1980'li yıllarda işçi sınıfının sendikal hareket içindeki tavırlarını tam bir teslimiyet tablosu içinde resmetmek de aynı derecede yanıltıcıdır.

İşçiler, Partiler ve Seçimler

1980'li yıllarda, özellikle ANAP döneminde sendika hareketi içinde işçi tabanının etki ve rolü ile ilgili yukarıdaki saptamalar, bu tabanda oluşan tepki ve tavırlar tüm işçi sınıfına mal edilemez. İşçi sınıfının sendikalı kesiminin genel işçi ortalamasından daima daha radikal olduğu söylenmelidir. 1984-1987 yılları içinde, seçim sandıklarında ortaya çıkan siyasal eğilimlerin, 1970'li yıllarla karşılaştırıldığında, tüm Türkiye'de olduğu gibi, işçi sınıfı için de sağa savrulma biçimini kazandığı doğrudur. Bütün kentlerde, işçi sınıfının ağırlık taşıdığı bölgelerde, ANAP'ın eski sosyal-demokrat seçmenleri kendine çekebildiği anlaşı-

lıyor. Bu, 12 Eylül rejimi içinde başlayan ve ANAP döneminde etkili biçimde süregelen sosyal politika alanında "yoz ANAP popülizmi" ile beslenen burjuvazinin politik ve ideolojik saldırısının emekçi sınıflar içinde de önemli mesafe aldığını göstermektedir.

TABLO IX: KARTAL ANKETINE GÖRE TOPLUMSAL GRUPLARIN SİYASİ PARTİ TERCİHLERİ
(1987 Seçimleri ve 1988'de Oy Verme Niyetleri; %'ler)

	Sosyal Demokratlar					Aşırı Sağ	
	SHP	DSP	Toplam	DYP	ANAP	(Üç Parti)	TOPLAM
1987 Seçimleri							
Ücretliler	28,6	6,9	35,5	12,1	45,5	6,9	100,0
-Sanayi işçisi	28,9	11,6	40,5	10,8	42,1	6,6	100,0
-Vasıfsız işçi	32,1	0,0	32,1	7,1	53,6	7,1	100,0
- Beyaz Yakalı	21,6	0,0	21,6	13,5	54,1	10,8	100,0
-Emekli	31,1	4,5	35,6	17,8	42,2	4,4	100,0
Ücretli Olmayan	23,4	6,5	29,9	12,2	49,5	8,4	100,0
Toplam Oran	26,9	6,8	33,7	12,2	46,7	7,4	100,0
1988 Oy Verme Niyetleri							
Ücretliler	43,4	5,4	48,8	17,6	25,8	7,8	100,0
-Sanayi işçisi	47,2	7,4	54,6	15,8	25,0	4,6	100,0
-Vasıfsız işçi	33,3	4,2	37,5	12,5	33,3	16,7	100,0
- Beyaz Yakalı	36,1	0,0	36,1	27,8	22,2	13,9	100,0
-Emekli	46,0	5,4	51,4	16,2	27,0	5,4	100,0
Ücretli Olmayan	35,5	10,8	46,3	15,0	30,1	8,6	100,0
Toplam Oran	41,0	7,0	48,0	16,8	27,2	8,0	100,0

Kaynak: Boratav ve Yalman, *age.*

Türkiye'de oy verme eğilimleriyle ilgili çalışmalar genellikle sandıklar, seçim bölgeleri, ilçe ve iller itibariyle yapılır. Sosyal sınıf ve tabakaların seçim davranışları, olsa olsa çeşitli seçim bölgelerinin toplumsal ve ekonomik özelliklerine bakılarak dolaylı olarak tahmin edilir. Biz Kartal anketinde, farklı toplumsal gruplardan seçmenlerin 1987 seçimlerindeki oy verme biçimlerini ve (anketin yapıldığı) 1988 yılındaki parti tercihlerini saptamaya teşebbüs ettik. Böylece, bir kere Türkiye'de, İstanbul'da ve Kartal'da ANAP'ın en kuvvetli parti olarak çıktığı 1987 seçim-

lerinde; ikinci olarak da etkili bir işçi muhalefetinin ve ANAP'tan kopmanın başlamış olduğu 1988 yılı içinde farklı sosyal grupların parti tercihleri arasındaki farklılığı ortaya koyabiliyoruz. İşçi sınıfı bakımından, ANAP, DYP ve diğer sağ partilere dönük politik tercihleri sınıf bilincinin zayıflığı olarak yorumluyor; SHP ve DSP doğrultusundaki tercihleri ise "sınıf çıkarları doğrultusunda" siyasal davranış biçimleri olarak yorumluyoruz. Sosyalist partilerin etkili bir siyasi güç olarak seçim sahnesine çıkmadıkları bir durumda bu yorumun çok yanlış olmadığı; ancak parti tercihleri ile sınıf bilinci arasında kurulmak istenen bağın oldukça kaba bir davranışsal yaklaşımın izlerini yansıttığı söylenmelidir. Bu eleştiri esasta haklı olsa bile, toplumsal grup-parti tercihleri bağının şimdiye kadar yapılmamış bazı ilginç saptamalara imkân da verebileceği düşüncesindeyiz. Tablo IX, Kartal anketinin sonuçlarını sunuyor. Anketi 1988 içinde yapmamız, o tarihteki "oy verme niyetleri"ni ortaya koyuyor ve bir yıl sonraki yerel seçimlerin gerçek oy dağılımını yakalamamıza imkân vermiyor.

Tablo, ilk olarak; "malumu ilan" ediyor: 1987 seçimlerinde ANAP tüm toplumsal gruplardan en çok oy alan partidir. Bu, ilk saptamayı yaptıktan sonra, yine 1987 seçimlerinde gruplar arasındaki farklılığa bakalım: Görülüyor ki ANAP, Kartal ortalamasına göre en az oyu sanayi işçilerinden ve (bir önceki kuşağın emekçilerini temsil eden) emeklilerden almış; bu iki grup, keza Kartal ortalamasına göre, sosyal demokrat partilere en fazla oy veren gruplar olarak ortaya çıkıyorlar. İşçi sınıfının sanayi proletaryası kesimi ile (inşaat işçilerinin, işsizlerin ve kapıcıların) ağırlık taşıdığı niteliksiz kesimi arasındaki oy verme farklılığı da çarpıcıdır.

1987 ile 1988 arasında oy verme eğilimlerinde, ANAP'tan tüm diğer partilere ve özellikle sosyal demokrat parti-

lere kayma tüm toplumsal gruplar için geçerlidir. 1988 eğilimlerine göre, sosyal demokrat partiler Kartal ortalamalarına göre en yüksek tercihi, 1987'de olduğu gibi sanayi işçilerinden, en düşük tercihi ise beyaz yakalılar ile niteliksiz işçilerden elde ediyorlar. Aşırı sağ partilere en kuvvetli kayma bu iki gruptan kaynaklanıyor: Bu saptama, toplumsal muhalefetin şeriatçı akımlara yönlendirilebilme olanakları üzerinde ipuçları verebilir. Niteliksiz işçiler, keza 1988'de ücretli olmayanlar (yani serbest meslek/esnaf/zanaatkâr) grubuyla birlikte ANAP'a Kartal ortalaması üstünde yönelen grubu oluşturuyor.

Bir kez daha vurgulayalım: Oy verme eğilimleri ile toplumsal grupların sınıf bilinçleri arasında mekanik bağlar kurmak niyetinde değiliz. Buna rağmen, tablonun bulguları ayrıca ve daha derinlemesine araştırılması gereken birkaç ön-saptama ortaya koyuyor: Bir kere, genel anlamda işçi sınıfının safları içinde yer alan alt gruplar arasında oldukça ilginç siyasi tavır farkları ortaya çıkıyor. Tablonun bulguları, niteliksiz, kırsal bağları süregelen, düzensiz işlerde çalışan ve çoklukla sendikasız olan işçilerin şeriatçı ve faşizan siyasi hareketlerin kitle tabanını oluşturabilme potansiyelini ortaya koyuyor olabilir. Buna karşılık sanayi işçileri ve 1960'lı-70'li yılların emekçilerinden oluşan emekliler, tüm Türkiye'de ve büyük kentlerde gözlenen ANAP lehindeki yönelişe ve toplumsal muhalefeti aşırı sağa kayarak ifade etme eğilimlerine kendilerini en az kaptırmış grupları temsil etmektedirler. Kentli kalabalık küçük burjuvaziyi temsil eden "diğerleri" ise oldukça istikrarlı bir "orta-sağ" çizgiyi temsil etmektedirler.

İktisadi İdeoloji Üzerine Birkaç Kuşbakışı Gözlem

1980'li yıllarda iktisat politikalarında meydana gelen büyük değişmeler son derecede etkili bir ideolojik saldırı il

desteklenmiştir. Bu saldırının temel amacı, bu yeni iktisat politikası modelinin ve bu modelin üretici sınıfların aleyhinde yarattığı bölüşüm sonuçlarının zorunlu, kaçınılmaz ve "alternatifsiz" olduğunu geniş halk kitlelerine ve etkili çevrelere kabul ettirmek ve benimsetmek idi. Bu ideolojik savlar sermaye ve devlet güçleriyle "pazarlanmış"; 12 Eylül rejiminin baskıcı yöntemleri bu doğrultudaki ilk ivmeyi sağlamış; kitle iletişim araçları 1980'li yıllar süresince bu tezlere angaje kılınmış; ANAP iktidarına "hizmet sunan" (ve bir bölümü "ithal malı" olan) "halkla ilişkiler ve kamuoyu oluşturma" uzmanları bu ilk etkilerin kalıcı kılınması doğrultusunda çaba sarfetmişlerdir.

Bu "ideolojik saldırı"nın bölüşüm konularındaki ana mesajı, 1970'li yıllarda, "devletçi, korumacı, müdahaleci" iktidarların yaptığı büyük hatalardan doğan yoklukların, kuyrukların, karaborsanın ve haksız kazançların, ancak "serbest piyasa ekonomisi" ile ortadan kaldırılabileceği; kara ekonominin aklanması sonunda yasal olmayan kazançların vergilenerek konut fonu gibi "orta direk" yararına projelere kaynak yaratılacağı savlarına dayanıyordu. Kruegertürü "rantlar" analizinin kaba bir varyantı olan bu açıklamaları ileri süren 12 Eylül ve ANAP "ideologları", ücret, maaş ve taban fiyatların reel ve göreli olarak gerilediğini uzun süre reddettiler. Hızlı enflasyona fazla alışık olmayan geniş kitleler ise, bir süre "parasal yanıltı" olgusunun etkisi altında kalmış olabilirler. Durum, gizlenmeyecek kadar açık bir hal aldıktan sonra ise, "geçmiş dönemlerin hatalarının giderilmesi için milletçe fedakârlığın zorunluluğu"; "kaynak olmadıkça daha fazla verilemeyeceği" gibi klişelere ve nihayet, yukarıda sözü edilen ANAP-türü "yoz popülizm"in kavram karıştırıcı mesajlarına sığınıldı.

Özellikle 1984-sonrasında, ANAP'ın iktisat politikası modelinin, emekçi sınıflara ilişkin bölüşüm sorunlarıyla doğrudan ilişkili olmayan öğelerinin de etkili çevrelere ve

kamuoyuna benimsetilmesi için özel çaba sarfedildi. Bunlar, "genel olarak serbest *piyasa* ekonomisinin, daha somut olarak da dışa açılmanın, ithalatın ve döviz işlemlerinin liberalizasyonunun, serbest faiz politikasının veya pozitif reel faizin, sermaye piyasasının ve kamu işletmelerinin özelleştirilmesinin nimetleri" üzerine yapılan çeşitlemelerden oluşmakta idi. Bu çeşitlemelerden bir bölümü, yukarıda sözü edilen "rantlar analizi" aracılığıyla bölüşüm sorunlarına da bağlanıyordu.

"Ekonomik ideoloji öğeleri" diyebileceğimiz bu savlar, çeşitli, toplumsal grup ve tabakaların saflarında ne derecede etkili olmuştur? Ve bunların nüfuz etme derecesi bakımından çeşitli gruplar arasında ne gibi farklılıklar oluşmuştur? Bir bölümü eskiden solda yer alan aydınlar, yazarlar ve iktisatçılar arasında bu tezlere angaje olanların, hatta bunu "sol" adına yapanların sayısı az değildir. Şüphesiz, bu savların, Batı-türü kozmopolit bir hayat tarzını benimsemiş, burjuva ideolojisinin üretici varyantlarından ziyade tüketici, rantiye-türü varyantlarına yatkın, yüksek öğrenimli profesyonel, kentli küçük burjuva çevreleri için çekici olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Daha da ilginç olan husus, geniş halk sınıflarını oluşturan gruplar içinde 1980'li yılların egemen ve resmi "ekonomik ideoloji"sinin ne derecede ve hangi farklılaşma biçimleri içinde yerleşmiş olduğunu sorgulamaktır.

Kartal anketinde, sözü geçen "resmi ve egemen" ekonomik ideolojinin bazı öğelerini yansıtan yedi adet savı ve 1980'li yılların koşullarında bu ideolojik tavırları tamamen reddeden karşı-savlar, arada bir tercih yapması isteğiyle, aile reislerine yönelttik. Sözü geçen savlar ve karşı-savlar aşağıda özetleniyor:

1. **Sendikacılık**: Sendikalar, üyelerine daha iyi hizmet götürmek için siyasetle ilgilenmeli mi; siyasetten uzak mı durmalıdırlar?

2. **Kent Yönetimi**: Tapu tahsis belgeleri, gecekondu halkına gerçek güvence ve ekonomik yarar getirmekte midir; yoksa hukuki değeri olmayan, güvence getirmeyen, propagandaya yönelik kâğıt parçalarından mı ibarettir?

3. **Vergi İadesi**: Ücretlilere vergi iadesi, çalışan vatandaşın gelirini yükseltip geçim rahatlığı sağlamayı mı; yoksa ücretliyi esnafa karşı bedava bir vergi müfettişi gibi kullanmayı mı hedefliyor?

4. **Faiz Politikası**: Yüksek faizler tasarruf yapan halkı ve genel olarak orta direği gözettiği için yararlı mıdır; yoksa zenginleri gözettiği, pahalılığı artırdığı ve işsizlik yarattığı için zararlı mıdır?

5- **Döviz İşlemlerinde Serbestlik**: Birkaç mark bulundurduğu için insanlara suçlu muamelesi yapmak yanlış mıdır; yoksa döviz bulundurma yasağının kaldırılması karaborsacıya ve zenginlere mi yaramıştır?

6. **İthalatta Liberalleşme**: Sigara ithalatını serbest bırakmak, eskiden karaborsacıya giden kazançların devlete gidip halk yararına kullanılmasına imkân vermektedir; veya milletin dövizinin duman olup uçmasına ve tütün çiftçisinin yıkımına yol açmaktadır.

7. **Dış Borçlar**: Dış dünya Türkiye'nin itiban yüksek olduğu için bize borç veriyor ve memleketin kalkınması böylece hızlanıyor veya Türkiye aşırı borçlu olduğu için dış güçlerin emrine giriyor ve iflasa sürükleniyor.

Yukarıdaki yedi temanın birincisi, 12 Eylül ideolojisinin işçi hareketine bakışı, ikinci ve üçüncüsü ANAP popülizminin söylemi, diğerleri ise IMF/Dünya Bankası patentli "yapısal uyum" politikalarının kimi öğelerinin 1980'li yıllarda siyasi iktidarlar tarafından kamuoyuna sunuluş biçimleri etrafında kurulmuştur. Sorular veya ifadeler biçiminde sunulan seçeneklerden birincisini "resmi ideolojiye uyan", ikincisini ise "resmi ideolojiye karşı" olarak nitelendirildikten sonra Kartal'daki farklı toplumsal grupların yanıtlarını Tablo X ve Tablo XI'de sınıflamaktayız.

İktisat politikalarına ilişkin ideolojik tavırlar üzerinde bu iki tablonun ortaya koyduğu eğilimler, ana hatları ile, şöyle özetlenebilir:

Bir kere, 1980'li yılların resmi ideolojik söyleminin Kartal'daki tüm toplumsal grupları etki altına almış olduğu gözleniyor. Faiz politikası ile ilgili tema dışlanırsa, farklı temalarda 12 Eylül-ANAP dönemlerinin egemen iktisadi görüşleri, farklı savlar için tüm grupların % 33'ü ile % 56'sı tarafından benimseniyor (Tablo X, sonuncu sütun). Toplam nüfusta yarıyı aşan oranda benimsenen üç sav "sendikacılığın politikadan uzaklaşmasının gerektiği", "ücretlilere vergi iadesinin çalışanların lehinde bir yenilik olarak oluşturulduğu" ve "döviz serbestisinin yararlı bir politika olduğu" temalarında ortaya çıkıyor. Sanayi işçilerinde ise, yardan çok taraftar toplayan tek resmi söylem doğrultusundaki sav -doğal olarak- vergi iadesiyle ilgili olandır.

Tüm temalarda tüm grupların tavırlarının resmi ideolojiye uygunluk oranının ortalamasını ise Tablo X'un sonuncu sırası veriyor. Görülmektedir ki hiçbir grupta resmi iktisat ideolojisini benimseyenler grup genel ortalaması olarak çoğunlukta değildir. Kartal genelinde ise, tüm gruplarda tüm temalar için resmi tavır doğrultusunda düşünenler % 42'den ibarettir.

Gruplar arasındaki tavır farklılaşması ise oranlar halinde Tablo X'da ve sıralama biçiminde Tablo XI'de sunuluyor. Beyaz yakalılarda ve emeklilerde farklı temalar arasında bir uçtan diğer uca kayan tavır değişiklikleri ilginçtir. Bu iki grup, 1980'li yılların iktisat politikalarının genel yönelişi hakkında tutarlı bir görüşe sahip değildirler; her tema üzerinde parçalı ve zamanla değişebilecek tavırlar gösterebilmektedir. Esnaf/zanaatkâr/serbest meslek erbabından oluşan (ve kısaca "küçük burjuvazi" diyebileceğimiz) grup, niteliksiz işçilerle aynı derecede (ancak zıt yönlerde) tutarlılık gösteriyor: Küçük burjuvazinin tavırları

TABLO X: İKTİSAT POLİTİKASI TEMALARINA İLİŞKİN İDEOLOJİK TAVIRLAR
(Resmî ideolojiye Uygun Olan Yanıtların Yüzdesi)

	Ücretli ve Maaşlı Gruplar					Ücretli/ Maaşlı Olmayan Grup	TOPLAM BÜTÜN GRUPLAR
	Sanayi İşçileri	Niteliksiz İşçiler	Beyaz Yakalılar	Emekliler	Toplam		
TEMALAR							
1. Sendikalar	44.0	51.6	62.8	73.5	53.4	63.6	56.4
2. Ücretlilere Vergi İadesi	54.9	67.9	39.5	60.9	54.8	59.6	56.2
3. Kent Yönetimi	45.0	37.9	60.0	50.0	47.5	54.3	49.6
4. Faiz Politikası	4.1	3.2	20.5	13.0	8.2	9.2	8.5
5. İthalatta Serbesti	35.9	37.5	31.7	44.2	39.0	44.7	39.2
6. Döviz Serbestisi	46.8	51.6	64.1	44.7	49.6	58.4	52.1
7. Dış Borçlar	30.1	33.3	35.7	15.6	32.6	36.4	33.5
8. Ortalama: 1-7	37.3	40.4	44.9	46.0	40.7	46.6	42.2

Kaynak: Kartal anketi Boratav ve Yalman, *age.*

TABLO XI: SOSYAL GRUPLARIN RESMİ İDEOLOJİ İLE UYUM DERECESİNE GÖRE SIRALANMASI: KARTAL 1988

TEMALAR	SIRA 1	SIRA 2	SIRA3	SIRA 4	SIRA 5
1. Sendikalar	Emekli	Ücretli Olmayan	Beyaz Yaka	Niteliksiz	Sanayi işçisi
2. Vergi İadesi	Niteliksiz	Emekli	Ücretli Olm	Sanayi işçisi	Beyaz Yaka
3. Kent Yönetimi	Beyaz Yaka	Ücretli Olmayan	Emekli	Sanayi işçisi	Niteliksiz
4. Faiz Politikası	Beyaz Yaka	Emekli	Ücretli Olm	Sanayi işçisi	Niteliksiz
5. İthalatta Serbesti	Ücretli Olm.	Emekli	Niteliksiz	Sanayi işçisi	Beyaz Yaka
6. Döviz Serbestisi	Beyaz Yaka	Ücretli Olmayan	Niteliksiz	Sanayi işçisi	Emekli
7. Dış Borçlar	Ücretli Olm.	Beyaz Yaka	Emekli	Niteliksiz	Sanayi işçisi
8. Ortalama Sıra (1-7)	Ücretli Olm.	Emekli	Beyaz Yaka	Niteliksiz	Sanayi işçisi

Kaynak: Tablo 4 SIRA 1. resmî ideoloji ile en yakın tavrı SIRA 5. resmî ideolojiden en uzak tavrı ifade ediyor. Ortalama sıra, Tablo 4'teki grup oranlarının ortalamasından hesap edildi.

resmî ideolojiye "en yakın" üç sıraya; niteliksiz işçilerin tavırları ise resmî ideolojiden "en uzak" üç sıraya (sıra 3, iki grup için de ortak bir nokta olmak üzere) dağılmış bulunuyor. En tutarlı grup ise, tüm temalarda resmî ideolojiden en uzak iki sıraya oturan tavırları gösteren sanayi işçileridir. Sanayi işçileri kesinlikle egemen iktisat politikası savlarının en az nüfuz ettiği grup olarak ortaya çıkıyor.

Buradaki bulguları, önceki kesimdeki politik tavırlara ilişkin bulgularla bütünleştirirsek şu saptamayı yapabiliyoruz: 1980'li yıllar tüm ülkenin ve tüm sosyal grupların politik olarak sağa savrulduğu ve burjuva ideolojisinin devlet gücü desteğiyle yayılan savlarının herkesi etkilediği bir dönemdir. Bu "savrulma"nın hem politik hem ideolojik

olarak en az etkili olduğu; "aykırı ve sol" tavırları en çok koruyabilen grup sanayi işçileridir. Yukarıda açıklanan kapsamı ile kentli "küçük burjuvazi" ideolojik (ve niteliksiz işçilerin ardından politik) olarak ANAP'a en yakın gruptur. Beyaz yakalılar ve emekliler arasında ise, gerek ideolojik temalar arasında, gerekse ideolojik ve politik tavırlar arasındaki uyum bakımından istikrarsızlık vardır. Niteliksiz işçiler ise, ekonomik ideoloji bakımından "aykırı ve muhalif" çizgide tutarlı bir tavır oluşturmakla birlikte, politik davranış düzleminde sol partilerden uzak durmakta; ANAP ile aşırı sağ partiler arasında kaymalar göstermekte; bu özellikleriyle İslamcı radikalizmin en kolay ulaşabileceği bir grup olma özelliği göstermektedirler.

Kartal örneğinden Türkiye'ye uzanan genellemeler yapmak elbette yanıltıcı olur. Ancak, burada denediğimiz politik ve ideolojik tavırların saptanması ve çözümlenmesine dönük yaklaşımın, daha kapsamlı benzerlerini tahrik edecek bir ilk adım olarak değerlendirilmesi yararlı olacaktır.

III. 1980'li Yıllarda Köylülük: Uyum ve Savunma Mekanizmaları

İkinci bölümde, Türkiye köylüsünün, 1977-89 yılları arasında göreli fiyat hareketlerine ilişkin farklı göstergelerle ticaret ve iç/dış sanayi sermayesine karşı bölüşüm ilişkilerinin nasıl bozulduğu gösterilmişti. Bu bozulma, çiftçi için Türkiye tarihinde büyük buhran yılları dahil, süre ve boyut olarak benzeri olmayan bir fiyat şoku oluşturdu. Çiftçinin bu şoku telafiye veya ona karşı uyum sağlamaya dönük bir dizi tepki geliştirmiş olması doğaldır. Makro-ekonomik veriler veya sosyolojik alan çalışmaları bu doğrultuda bir dizi saptama yapmamıza imkân veriyor.

Yukarıda açıklanan doğrultuda bir fiyat çöküntüsü ile karşılaşması halinde çiftçinin üç türlü tepkide bulunması mümkündür. Birincisi, tam anlamıyla kapitalist tarım halinde söz konusudur: Düşen göreli fiyatlar tarımın kârlılığını düşürünce, tarım işletmelerine yatırım yapmış olan sermaye tarımdan kaçar; daha yüksek kâr haddinin geçerli olduğu sektörlere, faaliyetlere yönelir. Bu tepkinin kolay olması için tarımda mülkiyetle kapitalist işletmenin birbirinden ayrılmış olması; yani, kapitalist çiftçinin toprağı kiralamış olması (Ricardo'cu rant modeline uygun biçimde) gerekir. Türkiye'de bu ilişki -büyük kentlere yakın seratipi işletmeler dışında- bir hayli sınırlı olduğu için, 1980'li yıllarda bu türden bir uyum süreci fazla geçerli olmamıştır. Ancak ileride değineceğimiz "zengin çiftçilerin tarımdan uzaklaşmaları" sürecinin burada açıklanan davranış biçimiyle bazı benzerlikler taşıdığı söylenebilir.

İkinci tepki biçimi, piyasaya dönük küçük üreticiliğin oldukça geri bir üretim güçleri tabanında gözlendiği durumlarda söz konusu olabilir: Fiyat çöküntüsü, bu ortamda küçük işletmenin hayatiyetini tehdit edeceği için, köylü çözümü piyasadan kopmaya teşebbüs etmekte, geçimlik tarıma yönelmekte bulur; tütün, pamuk, şeker pancarı, ayçiçeği gibi sınai ürünlerden tahıla, bahçeciliğe yönelir; küçük çaplı, aracısız pazarlama dışında piyasaya dönük üretimin kapsamını daraltır. Aslında, iç ticaret hadlerinde tarım aleyhine bozulmayı önleme sonucu verebilecek olan bu tepki, büyük buhran yıllarında ve kısa bir süre için İkinci Dünya Savaşı içinde gözlenmiş olabilir. 1980'li yılların Türkiye tarımı bu türden bir "içe kapanma/piyasadan kopma" tepkisine yol açmayacak ölçüde gelişkin bir yapı göstermekte idi.

Üçüncü tepki, küçük üreticiliğin oldukça gelişkin bir üretim güçleri tabanı üzerinde oluştuğu durumlarda, yani

1980'li yılların Türkiyesi koşullarında beklenebilir: Böyle bir çerçeve içinde köylü aile ekonomisi ve işletmesinin bünyesinde var olan rezervleri kullanarak, emek ve toprak verimini yükseltmeye ve pazarlanan üretim miktarını artırmaya teşebbüs eder. Ve bunda başarılı olduğu ölçüde, yani düşen göreli fiyatlara rağmen tarım ürünleri arzını artırabildiği takdirde, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhindeki seyrini pekiştirir. Belirtilen koşullardaki köylü tarımının ilginç bir paradoksu söz konusudur. 1980'li yılların Türkiyesinde bu tür bir tepki/uyum/ savunma sürecinin geçerli olduğu anlaşılıyor. Açıklayalım:

TABLO XII: ADAM BAŞINA ÇİFTÇİ GELİRLERİ ÜZERİNDE FİYAT VE ÜRETİM ETKİLERİ

YILLAR	Tarımsal GSYİH/ Tar. faal nüfus Cari fiyatlar cinsinden TL (1)	GSYİH'nin Sanayi için deflatörü (2)	Adam başına tar. reel hasılanın alım gücü=(1/2) (3)	(3)'ün indeksi (4)	Tarım Ticaret Hadleri (5)
1977	19,250	1.203	16,002	100,0	100,0
1978	26,650	1,936	13,765	86,1	82,9
1979	41,597	3.572	11,645	72,8	66,6
1980	83,521	8,091	10,323	64,5	57,2
1981	119,061	11,599	10,265	63,8	58,3
1982	148.160	15.376	9,636	59,9	52.3
1983	183,796	20,141	9,125	56,6	49,6
1984	289,993	30,451	9,523	59.1	51.2
1985	402,320	44,935	8,953	55,6	47,5

1977 ile (faal nüfusun sektörel dağılımı üzerinde bilgi sahibi olduğumuz son yıl olan) 1985 arasında, çiftçi (tarımcı faal nüfus) başına verim, yani tarımda emek verimi, yıllık ortalama % 2,8'lik bir tempoyla büyümüştür. Bu, şu anlama geliyor: Çiftçi, bozulan fiyatları, emek verimliliğini artırarak telafiye çalışmış; farklı bir ifadeyle, reel gelir düzeyini koruyabilmek için verim ve üretim miktarını yükseltme çabasına girmiştir. Bu çabanın sonuçları, Tablo XII'de gözleniyor: 1976 ile 1985 arasında, cari fiyatlarla tarım sektörünün faal nüfus başına yarattığı katma değer -yani sektörel emek verimi- (sütun 1), sanayi sektörü fiyat deflatörü (sütun 2) sa-

bite indirgenirse (sütun 3), çiftçi başına tarımsal reel hâsılanın alım gücü elde edilir. Tabloda Sütun 4'te ifade edilen bu gösterge, çiftçinin adam başına reel gelirinin bir göstergesi olarak yorumlanabilmelidir. Farklı bir ifadeyle, bu gösterge, düşen fiyatlarla artan emek veriminin bir bileşkesidir. 1977'yi 100 kabul edersek, çiftçi başına reel alım gücü 1985'te 55,6'ya düşüyor. Tablonun son sütunu ise -göreli fiyat bozulmasını temsil eden- tarımın ticaret hadlerinin 100'den 47,5'e düştüğünü gösteriyor. Görülmektedir ki, tarımda emek verimi artışı, fiyat bozulmalarının etkisini düzeltme doğrultusunda bir sonuç icra etmiş olmakla birlikte bunda sadece kısmen başarılı olmuştur: İncelenen dönem içinde, köylünün tarımdan elde ettiği reel gelir, adam başına % 44 civarında gerilemiştir. Tablonun dördüncü sütununda ifadesini bulan kavram, işçilerin reel ücret kavramı ile paralellik taşır ve çiftçilerdeki reel gelir gerilemesinin işçilerdeki reel ücret gerilemesinden daha fazla olduğu ortaya çıkar. Emek veriminde meydana gelen bu artışların paraleli toprak veriminde de gözleniyor. 1980 ile 1987 arasında tütün, ayçiçeği, buğday, pamuk ve şeker pancarı gibi ürünlerde hektar başına verimin, toplam olarak % 4,5 ile % 29,3 arasında arttığını gözlüyoruz.[10]

Köylü işletmesi için düşen fiyat koşullarında verim artışını sağlayabilmenin yolu, emek dahil cari üretken girdi kullanımlarını artırarak sürdürmek olacaktır. Gerçekten de, örneğin yapay gübre kullanımı 1980-1987 arasında (yıllık ortalama olarak) % 2.8 oranında artmıştır. Bu, 1973-1977 yıllarında gerçekleşen yıllık % 15,3'lük gelişmenin çok altında olmasına rağmen pozitif verim artışlarının sürdürülmesine imkân veren bir katkı olarak görülmelidir.[11] Bir fiyat şoku içinde böylesine bir uyumun gerçek-

[10] A. İ. Baray ve T. Ergun, *1980 Sonrası Dönemde Türkiye'nin Tarımsal Yapısında Ortaya Çıkan Değişmeler*, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 1990.

[11] Baray ve Ergun, *age.* Öte yandan 1960-80 arasında, ölçüsüz destekleme politikaları nedeniyle Türkiye tarımında önemli ölçülerde girdi israfı oluştuğu;

leşebilmesi için aile işletmesi içinde belirli rezervlerin var olması ve kullanılabilmesi gerekir. Bunlar tüketim ve emektir. Kısacası, öyle görülmektedir ki köylü işletmesi, 1977 sonrasının olumsuz fiyat koşullarını, aile tüketimini kısma ve aile emeğini daha yoğun bir biçimde üretime yükleme ile ve bunlar sayesinde gerçekleşen verim artışları ile telafiye çalışmıştır. Yüksek faiz yükleri altında artan borçlanma bu uyum mekanizmalarına eklenmiştir.

Bu uyum çabalarının, işçi ailelerinde olduğu gibi, yaşamın kalitesini ve refahı bozucu sonuçlar doğurduğu; yine de (Tablo XII, sütun 4'te görüldüğü üzere) reel gelir düzeyini korumayı başaramadığı söylenebilir. Buna karşılık, Türkiye çiftçisi tarım ekonomisinin uzun dönemli gelişme potansiyeli ve modernleşmesi bakımından önem taşıyan sabit sermaye yatırımlarından vazgeçmek zorunda kalmıştır: 1987 fiyatları ile yaptığımız bir hesaplama 1977-89 arasında çiftçinin tarıma dönük yatırımlarının % 56 oranında gerilediğini ortaya koyuyor. Kısacası, köylü 1977-89 arasında olağanüstü bir çabayla verim artışları sağlayabilmiş; tarım dışına kaynak aktarımını yoğunlaştırmış; bunu, tüketimini ve sabit sermaye yatırımlarını kısarak ve aile emeğinin "içsel sömürüsü"nü yoğunlaştırarak gerçekleştirmiştir.

Sosyolojik Uyum Süreçleri ve Çiftçinin Tarımdan Kaçışı mı?

Göreli olarak gerileyen tarımsal fiyatlara karşı çiftçinin kendisini ne derecede savunabileceği, biraz da kaynaklarını tarım-dışına kaydırabilme imkânları ile belirlenir. Bu, kırdan

---

1980-sonrasında ise pahalılaşan girdilerin çiftçiyi daha etkin olmaya zorladığı; verim artışlarının da böyle açıklanabileceği savı vardır. Bu biçimde ifade edildiğinde bu sav, Dünya Bankası'nın tarımda destekleme politikalarına karşı ve "serbest" piyasadan yana açtığı kampanya lehine bir kanıt olarak yorumlanabilir. Bu sorunun tartışılması, bu çalışmanın sınırlarını aşıyor. Yücel Çağlar'a bu sorun çevresindeki uyarıları nedeniyle teşekkür ederim.

kente göç olanakları, kırsal kesimde tarım-dışı ekonomik faaliyetlerin genişliği ve çiftçi ailesinin tarım-dışına aktarabileceği kaynaklarının varlığına bağlıdır. Farklı bir ifadeyle, tarım kesimi içinde kalmaya mahkûm ve içsel farklılaşması sınırlı bir köylü ekonomisi, önceki kesimde incelenen uyum ve savunma tepkileri dışındaki seçeneklerden yoksundur. Bunlar, piyasadan koparak "içe dönme"; ya da ailenin içsel rezervlerini oluşturan tüketim ve emeğe yüklenerek borçlanmayı artırarak verim ve üretimi yükseltmeye çalışmak biçiminde özetlenebilecek iki stratejik seçenekten ibarettir. Ancak, Türkiye tarımı bir hayli karmaşık bir kırsal yapının parçasıdır. Dolayısıyla, uyum süreçlerinde de karmaşıklıkların gözlenmesi doğaldır.

Tarımın içsel farklılaşmasını, sadece işlenen alan ile değil, üretim ilişkilerine açılabilecek farklı bir kavramsallaşma içinde ele almak daha doğrudur. Çiftçi işletmesinde "yabancı emek" kullanım oranları, işlenen alan ve iş aletleri sahipliği gibi ölçütlerin bir bileşkesi olarak elde edilen bir sınıflama, Türkiye tarımındaki toplam çiftçilerin % 3'ünün büyük toprak sahibi ve zengin köylü; % 64,6'sının orta köylü; % 32,5'inin ise yoksul köylü gruplarına ayrılabileceğini ortaya koyuyor. Bu, esas olarak tarımsal nüfusun büyük çoğunluğunun küçük meta üretimi içinde yer aldığını gösteren bir saptamadır. Ancak, aynı toplamı, geçimlik ve geçimlik-altı köylü işletmeleri diğerlerinden ayırarak yeniden düzenleyecek olursak, çiftçi işletmelerinin % 46'sının geçimlik-üstü gruba girdiği; farklı bir ifadeyle, kapitalist ilişkilere dönüşebilecek boyutta olmasa bile, toprağına ve iş aletlerine yatırım yapabilecek kaynaklara sahip olan kalabalık bir köylü grubunun da var olduğu saptanabiliyor.[12] Yukarıda ortaya koyduğumuz gibi, 1977-89 yılları arasında tarıma dönük yatırımları reel olarak % 56 ora-

[12] Bu bulgular için Bkz. F. Altan, "Tarımsal İşletmelerin Yeniden Tabakalandırılması Üzerine Bir Deneme", *II. Tez*, No. 7, Kasım 1987.

nında düşüren çiftçiler de bu grubun içinde yer alırlar. Ve bu grubun özellikle üst katmanlarının, tarımsal yatırımları sadece girdi akımını sürdürebilmek için kıstıkları söylenemez. Büyük bir olasılıkla tarım-dışına önemli boyutlarda kaynak aktarımı da söz konusudur.

1980'li yılların değişen ekonomik koşullarının köyün içsel yapısına etkisini incereyen bazı sosyolojik alan çalışmaları bu doğrultuda ipuçları verebiliyor.[13] Nükhet Sirman'ın Söke dolaylarındaki zengince bir köy üzerindeki araştırması, son yıllarda zengin köylülerin giderek artan oranlarda tarım dışına kaynak aktardıklarını; bunların minibüs alımı, dükkân açma biçimlerinde ulaştırma ve ticaret sektörlerine yatırımlar ya da kasabada gayrimenkul edinme biçimleri içinde ortaya çıktığını gösteriyor.

Söke, Samsun ve İç Anadolu köylerinde Nükhet Sirman ve Mehmet Ecevit tarafından yapılan araştırmalar, tarım-dışına kayma eğilimleri dışında yukarıda sözünü ettiğimiz uyum süreçlerinin varlığını mikro-düzeyde de doğrulamaktadır: Bu bulgular, köylünün, genel olarak. tüketim harcamalarında ve iş aletlerine dönük alımlarında (yani yatırımlarında) reel kısıntılar yaptığını; buna karşılık cari tarımsal girdi kullanım düzeyini kısmamaya çaba sarf ettiğini; ücretli işgücü kullanımının kısılarak aile emeğinin daha yoğun kullanıldığını ve tüccardan borçlanmada büyük artışlar olduğunu ortaya koyuyor. Tüketim mallarında, ev-içi üretim biçimlerinin yaygınlaştığı ve köy ortamında "gösterişçi" diyebileceğimiz tüketim biçimlerinin özellikle baskı altına girdiği anlaşılıyor. Yukarıda işçi aileleri için saptadığımız dayanıklı tüketim malları kullanımının Türkiye köylerinde de bir hayli yaygınlaşmış olduğu doğrudur. Bu mallarla belirlenen hayat standardının aşınmasına karşı güçlü direnmeler söz konusu olacaktır. An-

[13] Sözü edilen alan çalışmaları, M. Ecevit ve N. Sirman tarafından Gökçeağaç, Tuz ve Kımk köyleri üzerinde yapılmış ve yayımlanmamış incelemelerdir.

cak, yeni ailelerin oluşmasında, eski standartların gerçekleşmesi güçleşecektir. Köyde gekneksel beklentilere uygun düğün yapamayan, ev açma giderlerini karşılayamayan delikanlıların evlenmeyi ertelemeleri ya da çevredeki köylerin yoksul ailelerinden evlenmeye yönelmeleri Söke'nin zengin köylerinde gözlenmeye başlıyor. Buna paralel olarak tarımda gelecek görmeyen genç kızların evlenme, yuva açma özlemleri giderek kasabaya, kente kaymaktadır. Tüketim düzleminde gözlenen bu sonuncu-tür uyum mekanizmaları, şüphesiz geçimlik-üstü hayat standardına alışmış çiftçi aileleri için geçerlidir. Ancak, yoksul çiftçilerde veya daha azgelişmiş yörelerde hayat standardının, hatta çiftçi işletmesinin varlığının çok daha ciddi baskılar altına girmesi kaçınılmazdır. Bu ailelerde veya köylerde kente göç eğiliminin hızlanması beklenir.

Köy incelemeleri, üretim düzleminde oldukça esnek uyum ve savunma mekanizmalarının var olduğunu gösteriyor. Aile emeği, azaltılan ücretli işgücünü telâfi edecek düzeyde artırılamıyorsa, köylü aileler arasında ücretsiz emek alışverişi ve iş aletleri için de benzeri karşılıklı ve bedelsiz kullanım biçimleri yaygınlaşabiliyor. Köy incelemeleri, fiyat oynamaları karşısında, köylünün daha yüksek getiri sağlayan ürünlere geçiş yapma yeteneğinin yüksek olduğunu da gösteriyor. Bu da, yukarıda sözü edilen olumlu üretim etkisinin bir belirtisidir.

Makro-ekonomik verilerden saptanan tarımsal uyum/savunma mekanizmalarının sosyolojik köy incelemelerinde de gözlendiği böylece ortaya çıkıyor. Türkiye köylüsü, 1980'li yıllarda, elverişsiz fiyat koşullarına karşı aile işletmesinin rezervlerini büyük ölçüde kullanmıştır. Ancak bu mekanizmalarla sağlanan verim artışlarının sınırlarına artık ulaşılmış olabilir. 1990'lı yıllarda fiyat ilişkilerinde tarım lehine önemli düzelmeler gerçekleşmezse, tarımın uzun dönemli gelişme potansiyelinde önemli aşınmaların meydana gelmesi artık söz konusudur. ANAP iktidarı

kentli yoksul kitleler için uyguladığı "yoz popülizm"in bir paralelini kırsal kesim için üretememiştir. Telefon ve elektrik şebekesinin kırsal bölgelerde yaygınlaşmasını sağlayan yatırımları belli ölçüde kent belediye yatırımlarının genişlemesine benzetebiliriz. Ancak, bu tür yatırım politikaları 1950'lerden beri popülizmin kırsal boyutunun tipik bir öğesi olarak vardı. Geleneksel popülizmin diğer öğesi olan destekleme politikalarındaki aşınmanın tersine döndürülmesi ise, ANAP'ın neopopülizminin temel bir öğesi olamamıştır. Zira, tarımın devletçe desteklenmesi ANAP'ın iktisat politikalarının temel mimarı ve bekçisi olan uluslararası finans çevrelerinin ısrarla karşı çıktığı politika öğelerinden biridir.

Korkut Boratav

1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm

1980 yılı, önceki yarım yüzyıl boyunca Türkiye'de gerçekleşen toplumsal ve ekonomik parametrelerin pek çoğunun yeni baştan biçimlendiği bir dönüşümün başlangıç noktasıdır. Bu dönüşüm 1980'li yıllar boyunca sürdürüldü. Dönem sonunda Türkiye toplumunun sosyal sınıfları arasındaki ilişkiler, burjuvazi ile devlet arasındaki bağlantılar, bölüşüm ilişkileri ve bunları etkileyen politika öğeleri radikal değişimlere uğramış olacaktı. Dahası, yeni yapı Türkiye'nin bir sonraki gelişim sürecine damgasını vuracaktı. Bu nedenle, günümüz Türkiyesini kavramak, 1980'li yılların mercek altına alınmasını gerektiriyor.

Korkut Boratav, **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**'de bu işi gerçekleştiriyor; toplumsal sınıflara dayalı bir incelemenin dayanması gereken genel, kuramsal çerçeveyi geliştiriyor; 1980'li yıllarda, sınıflar-arası ve sınıf-içi bölüşüm ilişkilerini, burjuvazi-devlet bağlantılarındaki dönüşümleri ortaya koyuyor; sermayenin saldırısı karşısında işçi ve köylü sınıflarınca geliştirilen savunma ve uyum mekanizmalarını derinliğine araştırıyor.

Sınıf çözümlemeleri perspektifinden yakın tarihimizi ve günümüzü kavramak isteyenler için vazgeçilemeyecek bir kaynak kitap.

ISBN 975-533-444-0
9 789755 334448

imge.com.tr